

Roman John

Nápravně výchovná činnost v českém vězeňství v éře normalizace

Československé vězeňství v době normalizace představuje stále ještě nedostatečně probádanou oblast. Odborné práce na toto téma se dosud soustřeďovaly na dílčí problémy, které se týkaly organizace Sboru nápravné výchovy, agenturní činnosti uvnitř vězeňských zařízení, postavení politických vězňů, odborné přípravy vězeňského personálu, historie jednotlivých vězeňských zařízení apod.¹

Základním pramenem pro zkoumání českého vězeňství v období po roce 1969 je fond Správa Sboru nápravné výchovy deponovaný v Národním archivu v Praze. Obsahuje písemnosti vzniklé činností vězeňských orgánů. Zatímco archiválie ze 40.–50. let minulého století jsou značně torzovité, pro období 70.–80. let existuje ucelená řada dokumentů z jednotlivých nápravně výchovných ústavů (NVÚ) a věznic. Bohužel je tento fond nezpracovaný a nachází se zřejmě ve stavu, v jakém ho archiv převzal od Vězeňské služby ČR. Přístup badatelů k těmto novějším materiálům je v současné době velmi ztížen. Součástí jmenovaného fondu jsou také osobní vězeňské spisy, které představují pro dané téma doplňkový, ale velmi zajímavý pramen.

Fond Správa Sboru nápravné výchovy – Odbor vnitřní ochrany (SNV OVO) uložený v Archivu bezpečnostních složek obsahuje dokumenty odboru, který obhospodařoval vězeňskou agenturu. Největší část taktéž dosud nezpracovaného a málo využívaného fondu tvoří záznamy o nedovolených aktivitách odsouzených. Vedle archivních institucí je třeba zmínit také Kabinet dokumentace a historie Vězeňské služby ČR, který schraňuje některé dobové předpisy, ale i publikace a periodika, jež by pravděpodobně byly po roce 1989 skartovány či jinak zlikvidovány.

O situaci, která panovala uvnitř uzavřeného systému nápravně výchovných ústavů a věznic, vypovídají nejlépe vzpomínky vězňů 70.–80. let minulého století, a to i díky rozvoji metody oral history. Za zmínku stojí především rozsáhlá a stále se rozšiřující sbírka rozhovorů společnosti Post Bellum. Na tomto místě ale musíme konstatovat, že chybí nebo je nedostatečně zastoupen pohled z druhé strany, tedy ze strany tehdejšího personálu Sboru nápravné výchovy, a také kriminální části vězeňské populace.

Zacházení s odsouzenými, v dobové terminologii nápravně výchovné činnosti, ať už se jedná o pracovní výchovu, kulturně výchovnou činnost nebo odborné a vše-

1 Srovnej přehled literatury k danému období BUŠKOVÁ, Kristýna – LOUČ, Michal – PINEROVÁ, Klára: Vězeňství v českých zemích v letech 1965–1992. In: ŠČERBA, Filip (ed.): *Kriminologické dny 2018*. Iuridicum Olomoucense, Olomouc 2018, s. 302–319 – viz <http://www.czkrim.cz/cs/soubory-ke-stazeni/sbornik-z-konference-vi-kriminologicke-dny-2018> (citováno k 1. 11. 2018).

obecné vzdělávání odsouzených, byla dosud věnována minimální pozornost, která byla soustředěna pouze na určitou oblast, nikoliv na nápravně výchovnou činnost jako celek.² Předkládaná studie se snaží tuto mezeru alespoň částečně zaplnit.

K reformním opatřením Pražského jara v oblasti vězeňství patřila delimitace, tedy jeho převedení z rezortu ministerstva vnitra na ministerstvo spravedlnosti. Vstoupila v platnost k 1. lednu 1969. Po provedené delimitaci se vrcholným orgánem vězeňství v českých zemích stala Správa Sboru nápravné výchovy (SNV) České socialistické republiky (ČSR), ve slovenské části státu pak Správa Zboru nápravnej výchovy (ZNV) Slovenské socialistické republiky (SSR). Byla schválena nová organizační struktura řídicích článků SNV ČSR a systemizace funkčních míst. Správa se organizačně členila na jednotlivé odbory: odbor nápravně výchovné činnosti, ochrany, samostatně oddělení výkonu vazby, vnitřní odbor, kádrový a organizační odbor, inspekce náčelníka správy, týlový odbor, finanční odbor, operativní odbor a samostatně oddělení pracovního provozu.³

Počet vězeňských zařízení v 70. až 80. letech minulého století mírně kolísal. Vazba se vykonávala ve věznicích, výkon trestu v nápravně výchovných ústavech. Přibližně v polovině 70. let řídila Správa SNV 31 NVÚ a věznic.⁴ K 1. lednu 1989 existovalo v ČSR 27 NVÚ a 9 věznic, v nichž bylo vězněno celkem 23 476 osob.⁵

Nápravně výchovná činnost byla založena na účinku stanoveného pořádku a kázně, pracovní výchově a kulturně výchovné práci. Vzájemným působením těchto tří složek se mělo docílit účelu výkonu trestu odnětí svobody, tedy zabránit odsouzenému v dalším páchání trestné činnosti a vychovávat ho k tomu, aby vedl řádný život občana.

Plán činnosti Sboru nápravné výchovy ČSR vycházel ze závěrů plenárních zasedání Ústředního výboru Komunistické strany Československa (ÚV KSČ) rozpracovaných na podmínky SNV. Stranické orgány připouštěly, že efektivnost nápravně výchovné činnosti není optimální, a její zvýšení považovaly za jeden z hlavních dlouhodobých úkolů českého vězeňství. Prostředkem k plnění tohoto úkolu se mělo stát prohlubování vnitřní diferenciacie, tedy důslednější oddělení méně „narušených“ jedinců od těch více „narušených“.⁶ Nápravně výchovné ústavy byly profilovány pro určitou nápravně výchovnou skupinu (vnější diferenciacie), přičemž oddělení nápravně výchovné činnosti provádělo další, podrobnější klasifikaci odsouzených (vnitřní diferenciacie), například podle druhu trestné činnosti nebo poměru k výkonu trestu

2 HLADÍKOVÁ, Alice: Pedagogové a psychologové v československých věznicích. *Historická penologie*, 2017, roč. 16, č. 1, s. 1–68; VÁŇA, Martin: Střední odborné učiliště, učiliště a odborné učiliště Vězeňské služby České republiky 1983–1998. *Příloha časopisu České vězeňství*, 1998, roč. 6, č. 3–4.

3 Blíže KAFKOVÁ, Alena: Cesta ke vzniku generálního ředitelství VS ČR 1965–1969. *Historická penologie*, 2011, roč. 9, č. 1, s. 36–59.

4 TÁŽ: Cesta ke vzniku generálního ředitelství VS ČR 1976–1980. *Historická penologie*, 2016, roč. 15, č. 1, s. 3.

5 TOMEK, Prokop: Vývoj československého vězeňství v letech 1948–1989. In: BABKA, Lukáš – VEBER, Václav (eds.): *Za svobodu a demokracii III. Třetí (protikomunistický) odboj*. Evropské hnutí v České republice – Univerzita Hradec Králové – nakladatelství M & V, Hradec Králové 2002, s. 52.

6 *Kabinet dokumentace a historie Vězeňské služby ČR* (dále jen KDH), Hlavní úkoly Sboru nápravné výchovy ČSR na léta 1986–1990. Ministerstvo spravedlnosti ČSR – Správa Sboru nápravné výchovy, 29. 8. 1985.

Roman John

odnětí svobody (VTOS). Pozornost se měla zaměřit hlavně na kategorii mladistvých, na odsouzené ženy a na méně kriminálně „narušené“ osoby. Usilovat se mělo také o zvýšení účinnosti VTOS u odsouzených recidivistů.⁷

V následujícím textu se zaměřím na dvě stěžejní součásti nápravně výchovné činnosti, a to na vzdělávání a zaměstnávání odsouzených.

Kulturně výchovná práce

Pouňorový režim v Československu preferoval ve vztahu k odsouzeným nikoliv na Západě běžný individuální přístup, ale převýchovu prostřednictvím kolektivu. Ostatně vězeňští duchovní, kteří dříve tento individuální přístup uplatňovali, byli z čs. věznic vykázáni.

Od roku 1949 se o výchovné působení na odsouzené starali tzv. osvětoví důstojníci. Byli vybíráni z řad uvědomělých kádrů, většinou jim však chyběly jakékoli pedagogické zkušenosti. Řád pro nápravně pracovní tábory z roku 1955 obsahuje termín kulturně osvětová činnost. Dne 23. 7. 1956 vzalo politické byro ÚV KSČ na vědomí návrh Směrnic pro kulturně osvětovou činnost mezi vězni. Plně se v něm projevil tzv. třídní pojetí výkonu trestu, neboť měla sloužit k převýchově zejména odsouzených z řad dělníků, malých a středních rolníků a pracující inteligence. V jejím rámci byly organizovány přednášky zaměřené na vysvětlování základních mezinárodních a vnitropolitických událostí, besedy k některým knihám, filmům, významným událostem. Všem odsouzeným se povoloval odběr tisku vydávaného u nás nebo v lidově demokratických zemích. Odsouzeným se promítaly filmy z československé produkce, z lidově demokratických států, popřípadě „pokroková díla“ z kapitalistických států. Organizoval se společný poslech rozhlasu. Mezi zájmovými kroužky nechyběla výuka ruského jazyka. Kurzy pro negramotné a málo gramotné odsouzené bývaly povinné.⁸ Zákon o výkonu trestu odnětí svobody schválený v roce 1965 obsahoval pojem kulturně výchovná práce (KVP). Namísto kulturně výchovných činitelů, později referentů výchovy, nastupují na místa odborných pracovníků Sboru nápravné výchovy pedagogové, psychologové a především vychovatelé, kteří pracovali se svěřeným kolektivem odsouzených. Náplň KVP ovšem zůstávala v zásadě stejná. Je však potřeba říci, že reformní zásahy vedly v 60. letech k většímu důrazu na výchovnou složku trestu, oproti složce represivní.

Kompetentní orgány si byly vědomy toho, že účinnost převýchovné práce je bez provedení vnitřní diferenciaci odsouzených v jednotlivých ústavech značně problematická. Jinak řečeno, šlo o to zabránit negativnímu působení vězeňské subkultury na osoby mladé a také na odsouzené ke krátkodobým trestům.

Ačkoliv byly od 70. let prováděny v jednotlivých NVÚ často poměrně komplikované vnitřní diferenciaci, razantní nárůst vězeňské populace limitoval možnosti oddělení méně narušených a poprvé trestaných osob od recidivistů.

7 Tamtéž.

8 ABS, f. Sekretariát ministra vnitra, I. díl (dále jen A 2/1), inv. j. 1006, Směrnice pro kulturně osvětovou činnost mezi vězni v Nápravně pracovních táborech MV, 6. 7. 1956.

Nápravně výchovná činnost v českém vězeňství

KVP je široký pojem, dnes je v podstatě totožný s pojmem zacházení s odsouzenými. Kulturně výchovná činnost se ze zákona vztahovala na všechny odsouzené bez ohledu na to, do jakého typu věznice byli zařazeni. Rozdíly sice existovaly, ale netýkaly se ani tak náplně KVP, jako spíše jejího organizování. Například ve III. nápravně výchovné skupině (NVS) probíhaly veškeré aktivity pod přímým dozorem příslušníků SNV. Rozdíly vyplývaly také z podstaty ubytování, protože v I. NVS se nepoužíval celový systém a odsouzení se pohybovali na ubytovnách po většinu dne volně.

Metodické pokyny k provádění KVP vydávala Správa SNV, jejíž součástí byl odbor nápravně výchovné činnosti. V jednotlivých vězeňských zařízeních mělo KVP na starost oddělení nápravně výchovné činnosti. Podle zákona č. 59/1965 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody prováděli nápravně výchovnou činnost vychovatelé, vedle nich působili specialisté, tedy pedagogové, psychologové a sociální pracovníci.⁹ Zavedení těchto funkcí do čs. vězeňství souviselo s větším důrazem na výchovnou složku trestu odnětí svobody. Ostatně už v roce 1963 konstatovalo předsednictvo ÚV KSČ, že výchovná práce v nápravných zařízeních je málo účinná. Nedostatky spočívají zejména v kádrové oblasti, v kriticky nízkém počtu odborníků a specialistů – pedagogů a psychologů.¹⁰ Rozkaz ministra spravedlnosti č. 2/1970 Sb., o výchovném a vzdělávacím systému SNV ČSR stanovil pro každou funkci kvalifikační požadavky z hlediska všeobecného a odborného vzdělání. Pro výchovné pracovníky požadoval úplné střední odborné, pro pedagogy, psychology a další odborné specialisty vysokoškolské vzdělání.¹¹ Oddělení nápravně výchovné činnosti se opíralo především o každodenní činnost referentů režimu a vychovatelů. Referenti režimu (v dnešním významu dozorců) sloužili na jednotlivých oddílech a také na pracovištích věznice. Vychovatel měl na starost svůj kolektiv odsouzených a zodpovídal za provádění KVP. Nebylo výjimkou, že na jednoho vychovatele připadalo kolem stovky odsouzených. Snahy o snížení tohoto počtu narážely na dvě skutečnosti, totiž na nedostatek personálu s potřebnou kvalifikací a současně na zvyšující se počet odsouzených.¹² Vychovatelé se mnohdy rekrutovali z řad příslušníků, kteří předtím vykonávali dozorní nebo strážní službu. Po celé období normalizace se SNV potýkal s nedostatkem odborně kvalifikovaných pracovníků určených pro přímou práci s odsouzenými. Zřízení katedry nápravně výchovné VŠ SNB v roce 1979, kde si příslušníci mohli doplnit vysokoškolské vzdělání, mělo alespoň zčásti tento problém řešit.

Součástí KVP za normalizace bylo vzdělávání odsouzených ve zvláštní a základní škole a také střední odborné vzdělávání, které se rozvinulo zejména v 80. letech. Další složkou představovala výuka občanské výchovy, jejíž součástí byly kurzy občanské nauky, přednášky a besedy prováděné nejen příslušníky SNV, ale i lektory Socialistické

9 Blíže HLADÍKOVÁ, Alice: *Pedagogové a psychologové v československých věznicích*, s. 1–68.

10 ABS, f. Sekretariát ministra vnitra, II. díl (dále jen A 2/2), inv. j. 865, Usnesení PÚV KSČ: Základní problémy a úkoly nápravně výchovné činnosti nápravných zařízení ministerstva vnitra z hlediska závěrů XII. sjezdu KSČ, 17. 12. 1963.

11 KÝR, Aleš – KAFKOVÁ, Alena: Proměny odborné přípravy vězeňského personálu. *Historická penologie*, 2010, roč. 18, č. 2, s. 14.

12 JOHN, Roman: Vězeňská stráž v poválečném Československu. *Paměť a dějiny*, 2013, roč. 7, č. 1, s. 79.

Roman John

akademie, podniků kooperujících s NVÚ, pracovníky soudů a prokuratur. Dalšími součástmi občanské výchovy odsouzených byly rozборы denního tisku prováděné vychovateli oddělení nápravně výchovné činnosti, celoustavní a oddílová shromáždění, promítání tzv. pokrokových děl československé a sovětské kinematografie, poslech rozhlasu aj. Vysílání ústavního rozhlasu zahrnovalo programy vybírané z relací Čs. rozhlasu, v některých nápravně výchovných ústavech je připravovali odsouzení v rámci činnosti rozhlasového kroužku. Cílem občanské výchovy bylo přispět k vytváření jejich pozitivních občanských postojů a v souladu se státní doktrínou i k formování základů socialistického vědeckého světového názoru. Takoveto přesvědčovací aktivity měly na vězňené osoby jen omezený vliv. V této souvislosti stojí za zmínku poznatek vězeňských orgánů, že při četbě denního tisku zaujala některé odsouzené tisková kampaň vedená proti občanské iniciativě Charta 77, která poukazovala na porušování lidských a občanských práv, k jejichž dodržování se ČSSR zavázala při podpisu Závěrečného aktu Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě v Helsinkách. V signatářích Charty prý spatřovali své vzory, hrdiny doby a mnozí se k nim hlásili. Během diskusí s vězňenými osobami se příslušníci oddělení nápravně výchovné činnosti nezdávka setkávali s *jedinci s výrazně protisocialistickými a protispolečenskými názory*.¹³

K dalším složkám KVP se řadila zájmová činnost odsouzených ve formě různých kroužků, jako byly například jazykové kroužky, šachový, zeměpisný, výtvarný aj. Vedli je příslušní vychovatelé.

Provádění tělesné výchovy a sportu, což byla další součást KVP, bylo limitováno zařazením do jednotlivých typů NVÚ, stupněm narušení jedinců, prostorovými možnostmi a vybavením vězeňských zařízení, věkem a pohlavím odsouzených. V některých NVÚ se redukovalo na nacvičování nástupových a pochodových tvarů. Opět musíme diferencovat podle typu nápravně výchovné skupiny.¹⁴

KVP v sobě zahrnovala také různé formy skupinových metod ovlivňování – skupinové poradenství, diskuse, psychoterapie.¹⁵ První a nejrozšířenější forma spočívala v tom, že se na schůzkách probíraly běžné životní situace a problémy, se kterými se odsouzení mohli setkat během pobytu na svobodě i během výkonu trestu. Na vedení skupin se podíleli vychovatelé a psycholog. Výběr zájemců do skupinového poradenství se prováděl obtížně a účast nebyla vždy dobrovolná. Minimální zájem jevíli od-

13 NA, f. Správa Sboru nápravné výchovy (dále jen SSNV) – nezpracováno, Komplexní rozbor nápravně výchovné činnosti pro jednání štábu náčelníka útvaru SNV ČSR Valdice za leden – březen 1977, 24. 3. 1977.

14 Zákon č. 59/1965 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody rozděloval odsouzené do tří nápravně výchovných skupin. Tzv. třídní hledisko uplatňované do té doby při diferenciaci odsouzených ustupovalo na úkor hlediska kriminologického. Do I. skupiny se zařazovali odsouzení, kteří byli poprvé ve výkonu trestu odnětí svobody nebo v něm nebyli posledních 10 let. Do II. skupiny odsouzení, kteří byli v posledních 10 letech ve VTOS, a do III. skupiny odsouzení, kteří byli soudem označeni jako značně nebezpeční recidivisté nebo byli odsouzení za zvláště nebezpečné trestné činy podle § 62 trestního zákona. Pro každou diferenciacní skupinu byly stanoveny zásady režimu VTOS, takže se zřizovaly NVÚ se základním, zosťřeným a přísným režimem. O zařazení odsouzených do jednotlivých skupin rozhodoval soud. Vedle této tzv. vnější diferenciacie existovala ještě vnitřní diferenciacie prováděná v jednotlivých NVÚ.

15 NETOPIIL, Karel a kol.: *Nápravně výchovná činnost a metodika práce s odsouzenými*, 3. díl. Ministerstvo spravedlnosti ČSR – Správa SNV, Praha 1985.

Nápravně výchovná činnost v českém vězeňství

souzení o skupinové diskuse.¹⁶ V některých NVÚ probíhaly experimentální resocializační programy. Mohly se opřít o teoretické zázemí, které jim poskytoval Výzkumný ústav penologický (VÚP). Jeho zakladatelem se stal v roce 1966 klinický psycholog doc. PhDr. Jiří Čepelák. Zrod prvního fundovaného vědeckého pracoviště zaměřeného na penitenciární problematiku souvisel s reformními snahami uplatňovanými ve vězeňství. Pro naše téma je podstatné, že jedním z hlavních úkolů ústavu bylo experimentální propracování skupinových výchovných metod. V roce 1980 byl ústav, který spolupracoval se západními kolegy, pro údajnou neefektivnost zrušen.¹⁷ Dost možná by některé jeho výstupy mohly být podnětné i pro současné české vězeňství.

Jako konkrétní příklad resocializačního experimentu může posloužit výchovně léčebný program pro psychopaty prováděný ve zvláštním oddělení plzeňské věznice ve druhé polovině 80. let a založený na metodách skupinového ovlivňování ve spojení s individuálním přístupem.¹⁸ Nelze však pominout skutečnost, že resocializace odsouzených měla v podmínkách socialistického vězeňství své limity. Neutěšené poměry v tehdejších vězeňských zařízeních, počítaje v to podmínky pracovní, ubytovací a hygienické, ve spojení s vojenským drilem vedly spíše k sociální dezintegraci odsouzených. Ostatně čísla o značné recidivě jsou výmluvná.¹⁹

Zaměstnávání bylo v celém poválečném období alfou a omegou v procesu zacházení s osobami ve výkonu trestu odnětí svobody.²⁰ Proto mu budu věnovat v další části studie největší pozornost.

Zaměstnávání odsouzených – situace před rokem 1968

Charakteristickým jevem prvního poválečného desetiletí se stalo soustředování ne-svobodných pracovních sil mimo pevné věznice. Postupně vznikla předimenzovaná soustava vězeňských zařízení táborového typu. Později se zaměstnávání odsouzených opět začalo více koncentrovat do pevných věznic. Koncem 50. let byl zpracován plán na

-
- 16 NA, f. SSNV – nezpracováno, Komplexní rozbor nápravně výchovné činnosti pro jednání štábu náčelníka útvaru SNV ČSR Valdice, 26. 3. 1979.
- 17 Více HLADÍK, Ondřej: Výzkumný ústav penologický – pokus o reformu českého vězeňství. *Historická penologie*, 2012, roč. 10, č. 1, s. 47–57. Publikáční a přednášková činnost VÚP je shrnuta v mimořádném čísle časopisu *České vězeňství* viz BAJCURA, Lubomír: Nástin periodizace dějin vězeňství v českých zemích v letech 1945–1969. *České vězeňství*, 1999, roč. 7, č. 2–3, s. 128–138.
- 18 HLADÍKOVÁ, Alice: *Pedagogové a psychologové v československých věznicích*, s. 41.
- 19 Analýzy skladby odsouzených, kteří prošli nástupním oddělením v NVÚ Valdice, provedené ve druhé polovině 70. let, ukázaly na vysokou návratnost propuštěných vězňů do výkonu trestu. Přesnější statistika vypověděla, že se v ústavu nachází 1 432 recidivistů a 584 odsouzených je páskou označeno jako ZN, tedy značně nebezpečný. V potaz sice musíme brát charakteristiku valdického ústavu, nicméně častá recidiva byla problémem celého čs. vězeňství. NA, f. SSNV – nezpracováno, Komplexní rozbor nápravně výchovné činnosti za leden–březen 1977, 24. 3. 1977.
- 20 Termín zacházení (treatment) používaný v současné penitenciaristice má širší význam než dříve používaný pojem resocializace či nápravně výchovná činnost. Jde o vedení odsouzených k osobní a společenské zodpovědnosti, o podporování sebeúcty, rozvoj pozitivních vlastností jedince a zabránění jeho degradaci. Program zacházení představuje základní prvek cílevědomého a komplexního působení na odsouzeného k dosažení účelu výkonu trestu od jeho počátku až po ukončení. Přitom se bere ohled na délku trestu, charakteristiku osobnosti a druh páchané trestné činnosti.

Roman John

soustředění tovární výroby uvnitř vězeňských ústavů do větších celků. V jednotlivých věznicích se měl rozvíjet minimální počet druhů výroby.²¹ Souběžně s rozvojem tovární výroby zaměřené především na strojírenské a sklářské obory docházelo k omezování řemeslné výroby a zanikaly některé tradiční vězeňské práce. Změna struktury výroby umožnila růst průměrných výdělků odsouzených i objemu hrubé produkce. Národní podniky budovaly své provozy uvnitř věznic, což ale neznamená, že venkovní práce zcela zanikly. Mnoho odsouzených nadále pracovalo na stavbách, ve strojírenských a hutních provozech, v zemědělství při sezonních pracích nebo v dolech, i když tam jejich počet neustále klesal. Nejednalo se o pracovní oddíly zřizované přímo v místech závodů, ale převážně o pracovní čety, které se po práci vracely do věznic.

Od začátku 60. let docházelo k proměně složení vězeňské populace. Brány věznic opouštěly tisíce politických vězňů a přicházely mladší ročníky kriminálních delikventů, často bez potřebné kvalifikace. Státní podniky a organizace, pokud chtěly efektivně využívat vězeňskou pracovní sílu, braly na svá bedra odborné vzdělávání odsouzených. Už v tajném rozkazu ministra vnitra (TRMV) z roku 1954 se ukládalo všem náčelníkům věznic a nápravně pracovních táborů a kulturně osvětovým pracovníkům, aby zajišťovali zvyšování odborné kvalifikace odsouzených a v dohodě s příslušným závodem umožnili odsouzeným vykonání učňovské zkoušky.²² Ačkoliv některé národní podniky disponovaly vlastními učňovskými školami, získání výučního listu ve výkonu trestu bylo až do zřízení Středního odborného učiliště SNV v roce 1983 spíše výjimkou. Jednodušší cestu představovalo pro podniky zaměstnávající odsouzené zaučení potřebné pro vykonávání konkrétní činnosti. Odsouzení získávali záuční listy, osvědčení o zvýšení kvalifikace, a později se dokonce mohli vyučit plnohodnotnému řemeslu. Například jen v průběhu roku 1967 prošlo odborným školením 6 441 vězňených mužů a žen, výuční list získalo 92, doklad o zaučení 1 389 odsouzených. Zvýšení kvalifikační třídy se týkalo téměř 1 000 odsouzených. V ústavu pro mladistvé v Libkovicích pracovala převážná část nedospělých (neploletých) delikventů přímo v zařízeních ústavu. Teoretickou přípravu nutnou pro pracovní zařazení zabezpečovalo vlastní odborné učiliště, vedle toho se konaly zácvikové kurzy.²³

Snahy o humanizaci našeho vězeňství se v době reformního hnutí promítly i do oblasti zaměstnávání odsouzených. Už v roce 1957 přistoupily státy sovětského bloku na mezinárodní úmluvu o odstranění nucené práce, která ji zakazovala používat jako prostředek politického donucování nebo politické výchovy či jako trest pro osoby za to, že projevují určité politické názory nebo ideologický odpor proti nastolenému režimu. Zmizela sice zařízení táborevého typu s nejotřesnějšími pracovními podmínkami, přesto nemohlo tehdejší Československo tuto mezinárodní úmluvu podobně jako jiné závazky naplnit v té podobě jako demokratické země Západu.²⁴

21 ABS, f. A 2/1, inv. j. 1298, Zpráva o zajišťování pracovních příležitostí pro odsouzené, 31. 3. 1960.

22 Tamtéž, f. Organizační a vnitřní správa FMV, III. díl (A 6/3), inv. j. 496, TRMV č. 12/1954, Vyučení, učňovské zkoušky a vydávání výučních listů odsouzeným, 23. 1. 1954.

23 Tamtéž, f. Sekretariát ministra vnitra, III. díl (A 2/3), inv. j. 2205, Zpráva o činnosti komise NS pro občanskou kontrolu nad výkonem trestu odnětí svobody z 31. 5. 1968.

24 K problematice nucené práce blíže JANÁK, Dušan: Nucená práce a pracovní tábory v totalitních režimech. *České vězeňství*, 2000, roč. 8, č. 1, s. 47–55.

Nápravně výchovná činnost v českém vězeňství

Řád výkonu trestu odnětí svobody z roku 1964 stanovil týdenní pracovní dobu na 46 hodin. S několikaletým zpožděním tak československé orgány naplnily požadavek vytyčený *Standardními minimálními pravidly pro zacházení s vězni* vydanými OSN. Znovu se objevovalo dávno objevené, že totiž práce by se měla stát také prostředkem výchovným, nikoli jen ekonomickým. Zákon o výkonu trestu odnětí svobody přijatý v polovině 60. let považoval pracovní výchovu za jeden ze základních úseků reedukační či resocializační činnosti.²⁵

Bohužel další připravované kroky směřující k humanizaci našeho vězeňství se v důsledku srpnové okupace 1968 už neuskutečnily.

Stranou ponechávám v dalším výkladu, který se týká pracovní činnosti odsouzených v době normalizace, problematiku obviněných, neboť dle *Řádu výkonu vazby* mohli být zaměstnáváni jen se svým souhlasem a za předpokladu, že neměl námitky orgán činný v trestním řízení. V úvahu připadala především práce uvnitř areálu věznice. Podle údaje z počátku 70. let bylo zaměstnáno 110 obviněných, tj. pouhá 2,5 % z jejich celkového počtu. Zaměstnávání většího počtu vazebně stíhaných bránilo bezpečnostní důvody a také fakt, že věznice neměly výrobní prostory speciálně určené pro tuto kategorii osob. Navíc tehdy existoval nedostatek domácí práce.²⁶

Zaměstnávání odsouzených – situace po roce 1968

Pro 70. léta je příznačné přízpusobování organizační struktury vězeňství potřebám širokého pracovního nasazení odsouzených. Od druhé poloviny 50. let lze vysledovat trend soustředování výroby a razantního zmenšování počtu pracovních útvarů. Ve sledované době (po roce 1969) se už počet vězeňských zařízení nijak dramaticky neměnil. Odsouzení umístění do tzv. venkovních pracovišť byli zpravidla po práci odvázeni zpět do pevných věznic. Kontinuitu s předchozím obdobím lze spatřovat v posilování významu strojírenských a sklářských oborů na úkor prací v zemědělství a hornictví.

Odsouzení pracovali převážně pro státní výrobní podniky. Byli zařazováni na jednotlivá pracoviště na základě uzavřených smluv „O zařazení odsouzených do práce“ nebo smluv „O dodávce prací“ mezi útvarem SNV a hospodářskými organizacemi. Jako ekonomicky výhodná vycházela v 70. a 80. letech minulého století zejména těžba radioaktivních nerostů, uhlí, metalurgické provozy, dále zemědělství, pomocné práce na stavbách, stavebnictví, automobilový průmysl nebo sklářství.

Zaměstnanost byla na vysoké úrovni, nepracovala jen malá část vězeňské populace. Srovnáme-li celkový počet odsouzených s počtem pracovních zařazených, můžeme dojít k procentuálnímu číslu zaměstnanosti. K 1. lednu 1979 evidoval SNV ČSR 22 846 odsouzených, tedy nejvíce za celá 70. léta. V průběhu daného roku bylo průměrně pracovních zařazeno 19 184 osob ve výkonu trestu odnětí svobody. Z uvedených čísel vychází zaměstnanost přibližně na 84 %.²⁷

25 Zákon č. 59/1965 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody. *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*, roč. 1965, částka 30 z 30. 6. 1965.

26 KDH, Kolegium ministra spravedlnosti, Zpráva o úpravě odměňování vězňů a o koncepci zaměstnávání vězňů do roku 1990, 20. 10. 1973.

27 Tamtéž, *Ročenka Sboru nápravné výchovy ČSR za rok 1980*, č. j. SSNV – 0012/051-1981.

Roman John

Odsouzení, jejichž pracovní schopnost byla podstatně snížena z důvodu dlouhodobé nemoci, tělesného postižení nebo vysokého věku, se umísťovali do NVÚ Ostrov. Na lehčí práce, např. úklid, se zařazovali jen se souhlasem lékaře.²⁸ V některých NVÚ existovala speciální pracoviště pro odsouzené se sníženou pracovní schopností.

O vězeňskou práci měly podniky zájem především z důvodu její ekonomické výhodnosti pro státní rozpočet. V polovině 70. let činil odvod NVÚ Valdice do státního rozpočtu 15,5 milionu, v roce 1980 už 23 milionů Kčs. Stoupající trend vykazoval i objem průmyslové výroby v provozovnách národních podniků dislokovaných v tomto ústavu převážně pro odsouzené III. nápravně výchovné skupiny.²⁹ Kromě toho, ač se to někomu může zdát nepochopitelné, odsouzení vykazovali mnohem lepší pracovní disciplínu a morálku než pracovníci na svobodě. O práci zpravidla jevilí zájem i ti, kteří se jí normálně vyhýbali. Na opačném pólu stáli tzv. odmítači práce, které ani trestní postihy často nedonutily ke změně postoje. Ti ale představovali jen malou část vězeňské populace.

Řada výrobků, které byly úspěšným vývozním artiklem, se vyráběla výhradně ve vězení. Zákazníci, kteří si koupili vyhlášené české sklo, neměli tušení, že vzniklo za zdmi věznic. Ale nebyly to jen produkty sklářského průmyslu. Například na Mírově se vyráběly dřevěné metry, některé typy elektromotorů nebo skládaný alobal.³⁰ O specializovaných technických odděleních ministerstva vnitra ještě bude zmínka.

Menší část odsouzených byla zaměstnána v režii nápravně výchovných ústavů nebo věznic. Podíleli se na výstavbě nebo opravách nemovitostí, na údržbě budov, ve službách (prádelny), při zajištění chodu ústavu. V NVÚ existovaly zpravidla truhlářské, zámečnické, elektrikářské, obuvnické a krejčovské dílny. Důležitou součástí chodu ústavu byla závodní a ústavní kuchyně a zdravotní středisko. Skladníci, kuchaři, obuvníci a další „režisté“ se počítali mezi elitu. Nepracovali v úkolové mzdě a byli na tom lépe než ostatní, pokud šlo o stravu a cigarety.³¹ Některé NVÚ disponovaly vlastní produkcí, popřípadě výrobou prováděnou ve spolupráci s národními podniky. V takovém případě zodpovídala za pracovní provoz věznice, nikoliv kooperující podnik.

Práce se považovala za důležitou, ne-li hlavní složku výchovného působení na odsouzené, přesto ideová stránka věci ustupovala do pozadí a důraz se kladl na ekonomické aspekty pracovní činnosti. Rozhodující pro zařazování odsouzených do zaměstnání zůstávaly potřeby národního hospodářství. Ministerstvo práce a sociálních věcí v součinnosti s Českou plánovací komisí zpracovávaly každoročně bilance pracovních sil, které byly závazné jak pro jednotlivá odvětví národního hospodářství, tak pro nápravně výchovné ústavy.³²

28 Tamtéž, s. 23.

29 JOHN, Roman: Valdice v časech normalizace 1969–1989. *Historická penologie*, 2012, roč. 10, č. 1, s. 31.

30 KŘUPKA, Václav – TRUNDA, Zdenek – WILHELM, Marek: *Hrad Mírov od založení po současnost*. Věznice Mírov, Mírov 2008, s. 100.

31 VEVERKA, Ota: Idylka pod Ralskem. In: GRUNTORÁD, Jiří – UHL, Petr (eds.): *O československém vězeňství. Sborník Charty 77*. Orbis, Praha 1990, s. 34.

32 *Generální ředitelství VS ČR* (dále jen GR VS), odbor správní, Rozkaz náčelníka správy (RNS) č. 31/1978 o zařazování odsouzených do práce.

Nápravně výchovná činnost v českém vězeňství

Bilance pracovních sil stanovila, kolik odsouzených mužů a žen bude pracovat v jednotlivých segmentech národního hospodářství. U každého jednotlivce se při zařazování do práce (prováděla ho zařazovací komise útvaru SNV) mělo přihlížet k povaze trestného činu, délce trestu, ke zdravotnímu stavu, vyživovací povinnosti, pracovním schopnostem a odborným znalostem. U mladistvých se navíc dbalo na to, aby jim pracovní činnost umožnila získat potřebnou kvalifikaci vyučením nebo zaučením.³³ Národní podniky zaměstnávající vězněné osoby se smluvně zavazovaly k zapracování těchto osob k výkonu určeného druhu práce a ke zvyšování jejich odborné kvalifikace. Na druhou stranu odbor nápravně výchovné činnosti SNV školil od roku 1981 pracovníky hospodářských organizací, kteří přicházeli bezprostředně do styku s odsouzenými a podíleli se na řízení jejich pracovní činnosti.

Praxe vypadala v jednotlivých vězeňských zařízeních odlišně. Smluvní ustanovení určující povinnosti jednotlivých národních podniků nebyla dána nijak striktně. Tvrdé pracovní podmínky na některých provozech vyplývaly z nedodržování obecně platných pracovních předpisů, zatímco jinde se na ně dbalo mnohem více. Nepříznivé podmínky na pracovištích leckde vedly k neplnění norem ze strany odsouzených. Nedodržování obecných pracovních předpisů na některých provozovnách šlo na vrub vedení NVÚ, která měla povinnost toto dodržování kontrolovat. V kapitole Zkušenosti vězňů svědomí se k této problematice ještě vrátím.

Prakticky po celá 70. a 80. léta počet odsouzených, a tedy i pracovně zařazených stoupal. Tento nárůst postupně vedl k tomu, že bilanční stavy byly mnohdy překračovány. Došlo sice k otevírání nových pracovišť, přesto se začal výrazně projevovat nedostatek výrobních kapacit uvnitř NVÚ. Perspektivní záměr zpracovaný s výhledem do roku 1990 předpokládal vybudovat výrobní plochy uvnitř NVÚ, u I. NVS pro 45–55 % odsouzených mužů a žen, u II. NVS pro 45–55 % odsouzených mužů a pro 100 % odsouzených žen, u III. NVS pro 100 % odsouzených mužů a žen.³⁴

Jenomže vnitřní prostory věznic byly omezené. V Pardubicích se přistoupilo ke zrušení zelinářské zahrady s malým hospodářstvím. Na jejím místě vyrostly v letech 1975–1981 výrobní haly Bytexu Vratislavice, Bižuterie Jablonec a Tesly Přelouč, které zaměstnávaly odsouzené ženy. Přestavbou prošly i další objekty pardubického ústavu.³⁵ Také ve Valdicích ustoupila bývalá klášterní zahrada se sadem objektům průmyslových závodů. Trestnice mívaly v minulosti svá zemědělská hospodářství, na kterých pracovali trestanci. Výslednou zemědělskou produkci spotřebovávala samotná trestnice. V 70. a 80. letech fungovala v některých NVÚ už jen tzv. vlastní pomocná hospodářství, která se zaměřovala na chov hospodářských zvířat, pěstování ovoce a zeleniny. Například zemědělská výroba v NVÚ Mírov zásobovala jak vězeňskou, tak zaměstnaneckou kuchyň a rovněž závodní jídelnu podniku MEZ Mohelnice.³⁶

33 Tamtéž.

34 *KDH*, Kolegium ministra spravedlnosti, Zpráva o úpravě odměňování vězňů a o koncepci zaměstnávání vězňů do roku 1990, 20. 10. 1973.

35 KALÁBOVÁ, Květa – KALÁB, Vladimír: *Historie zemské donucovací pracovní a věznic pro ženy v Pardubicích*. Vězeňská služba ČR, Praha 2005, s. 33.

36 KRŮPKA, Václav – TRUNDA, Zdenek – WILHELM, Marek: *Hrad Mírov od založení po současnost*, s. 102.

Roman John

Navzdory nárůstu počtu vězněných osob nedokázala Správa Sboru nápravné výchovy vždy uspokojovat požadavky některých rezortů.³⁷ Mnoho odsouzených nemělo kvalifikaci pro vykonávání náročnějších prací. Značným problémem při zařazování do práce byla zdravotní klasifikace odsouzených. Pouze třetina z více než dvou tisícovek mužů umístěných v NVÚ Valdice měla označení A, Au potřebné pro zařazení na jakoukoliv práci, 370 klasifikaci D – nenáročná, méně honorovaná práce a 43 odsouzených klasifikaci E, Ex a F, kteří byli de facto pracovní nezařaditelní.³⁸

Trend soustřeďování výroby do větších celků spojený se snižováním počtu pracovišť, zvláště těch mimo věznice, započatý už v předchozím období, měl nadále pokračovat.³⁹ Navzdory tomu na konci sedmého desetiletí stále převažovala tzv. vnější pracoviště, která zaměstnávala nadpoloviční většinu vězněných osob. V některých NVÚ pracovalo tehdy ještě více než 90 % odsouzených mimo ústav, což bylo považováno za nevyhovující. Tyto věznice vznikly většinou v blízkosti velkých podniků, dolů apod. Jako příklad uveďme NVÚ Žacléř, Bělušice, Příbram, Mladá Boleslav, Rýnovice nebo Oráčov. Dohled na odsouzené na venkovních pracovištích obstarávala vedle příslušníků SNV závodní stráž.

Již zmiňovaná dlouhodobá koncepce zaměstnávání odsouzených předpokládala jejich větší koncentraci na pracovištích, snížení počtu hospodářských organizací zajišťujících práci pro vězněné osoby a vzdálenosti pracoviště od jednotlivých NVÚ a naopak zvýšení počtu odsouzených pracujících uvnitř NVÚ. To vedlo k rekonstrukci a výstavbě nových výrobních hal v bezprostřední blízkosti a uvnitř vězeňských objektů.⁴⁰

Více než 80 % odsouzených zaměstnávaly hospodářské organizace federálního nebo národních ministerstev. Odměnu za vykonanou práci však tyto podniky nevyplácely přímo odsouzeným, ale jednotlivým útvarům NVÚ. V praxi to vypadalo tak, že velitelství vězeňského zařízení obdrželo od národního podniku částku odpovídající hrubé mzdě civilního pracovníka a dále příspěvek na národní pojištění, který je povinen platit zaměstnavatel. Z této částky musel odsouzený uhradit příspěvek na národní pojištění, náklady výkonu vazby a trestu, případně podporu pro příslušníky své rodiny, zbytek šel na kapesné a úložné. Úložné sloužilo k finančnímu zajištění odsouzeného po propuštění.

37 V roce 1976 byl průměrný stav zařazených odsouzených 18 973, průměrná hrubá měsíční mzda 1 659 Kčs, 1979 průměrný stav zařazených odsouzených 19 184, průměrná měsíční mzda 1 986 Kčs. Během následujícího roku se průměrný stav zařazených odsouzených snížil na 17 984, pokles však způsobila prezidentská amnestie. Situace se opakovala v roce 1985, kdy k meziročnímu snížení průměrného stavu zařazených odsouzených z 21 476 na 19 527 došlo opět v souvislosti s amnestií. *KDH, Ročenka Sboru nápravné výchovy ČSR za rok 1980*, č. j. SSNV – 0012/051-1981 a *Ročenka Sboru nápravné výchovy ČSR za rok 1985*, č. j. SSNV – 007/051-86.

38 NA, f. SSNV – nezpracováno, Rozbor výsledků pracovního využití odsouzených za rok 1976, Zpráva pro štáb Ú SNV Valdice, 14. 2. 1977.

39 *KDH, Závěry z projednávání bilance pracovních sil z řad odsouzených za rok 1979 ze dne 1. 12. 1978*, č. j. SSNV 2456/2500-78. *Je nutné společně se podílet na snižování počtu pracovišť s cílem koncentrovat odsouzené do větších pracovních kolektivů.*

40 V roce 1978 z 21 477 pracovních zařazených odsouzených připadalo 11 503 na venkovní pracoviště. *KDH, Harmonogram ke zvýšení úlohy vědy a techniky v činnosti Sboru nápravné výchovy ČSR*, 6. 9. 1974.

Nápravně výchovná činnost v českém vězeňství

U osob zařazených ve vězeňské režii určoval výši odměny příslušný náčelník NVÚ v rámci platového rozpětí stanoveného pro jednotlivé funkce. V úvahu se přitom braly kvalifikační požadavky a pracovní výsledky odsouzených.⁴¹

Problematika odměňování odsouzených

Poúnorový režim několikrát modifikoval systém odměňování osob ve výkonu trestu. Od roku 1956 se vězňům pracujícím pro národní podniky výše odměny stanovovala podle norem platných pro civilní zaměstnance, v režijních provozech pak podle zvláštních výkonových norem. Současně ale stoupla částka, kterou pracující vězni přispívali na náklady výkonu trestu, protože do celkových nákladů byly nově zahrnuty platy příslušníků ministerstva vnitra a náklady výkonu trestu nepracujících odsouzených.⁴² Srážky byly tak vysoké, že mnozí vězni si odnášeli na svobodu buď symbolickou částku, nebo dokonce dluhy za neuhrazený pobyt ve vězení, které pak museli splácet. Obviněnému, který byl celé měsíce, ba i roky držen v samovazbě, a tudíž nepracoval, posléze vězeňská správa naúčtovala částku za pobyt ve vazbě. Odsouzení pracující v táborech na Jáchymovsku, Slavkovsku a Příbramsku byli odměňováni podle zvláštního předpisu.⁴³

Podle nařízení z roku 1962 se hrubý výdělek odsouzeného rozděloval na udržovací náklady, kapesné, úložné a příspěvek na podporu rodiny. Rozdělování se provádělo podle zvláštních tabulek pro ženaté odsouzené a svobodné.⁴⁴ Příspěvek na podporu rodiny, byť většinou nebyl dostatečnou pomocí pro rodinu, která zůstala bez živitele, představoval nástroj pro zvýšení pracovního výkonu jedince. Někteří političtí vězni ostentativně odmítali uzavírat kolektivní či individuální pracovní závazky. Je pochopitelné, že ti bez rodiny měli v tomto ohledu situaci přece jen jednodušší.

Od dubna 1977 platila nová úprava týkající se odměňování, respektive srážek z odměn. Z hrubé odměny pracujícího odsouzeného se stejně jako dříve srážel příspěvek na výživu dětí, částka na náklady spojené s výkonem trestu odnětí svobody a případně další sumy určené soudním rozhodnutím. Zbytek se rozdělil na kapesné a úložné. Kapesné bylo stanoveno diferencovaně podle jednotlivých nápravně výchovných skupin, přičemž minimálně činilo 10 Kčs na den. Odsouzený neplatil daň ze mzdy, avšak ekvivalent této částky byl zahrnut do úhrady nákladů výkonu trestu.⁴⁵ Záměrem nové právní úpravy bylo stimulovat pracovní úsilí uvězněných tím, že sráž-

41 GRĚ VS, odbor správní, Rozkaz ministra spravedlnosti (RMS) č. 5/1980 o odměňování odsouzených nebo obviněných zařazených do práce u nápravně výchovných ústavů nebo ve věznicích.

42 ABS, f. A 2/1, inv. j. 901, Usnesení politického byra ÚV KSČ, Změna systému odměňování pracujících vězňů, 9. 1. 1956.

43 Podrobněji PINEROVÁ, Klára: *Komparace československého a německého vězeňského systému po druhé světové válce*. Disertační práce. Filozofická fakulta UK, Ústav hospodářských a sociálních dějin, Praha 2013, s. 160–161.

44 ABS, f. A 2/2, inv. j. 1224, 8. schůze Kolegia MV – Nový způsob rozdělování pracovních odměn odsouzených, 2. 4. 1962.

45 GRĚ VS, odbor správní, Vyhláška ministerstva spravedlnosti ČSR č. 1/1977 Sb. Vyhláška nahradila dosud platnou směrnici o pracovní odměně odsouzených z roku 1967.

Roman John

ky na náklady výkonu trestu mírně klesly, zatímco větší část mohla plynout na zabezpečení výživy nezaopatřených dětí. Odstraněním stropu u kapesného se mělo čelit jevu označovanému jako prodej práce. Odsouzení podávající nadprůměrné výkony běžně přenechávali část svých pracovních výsledků spoluvězňům za různé služby.⁴⁶ Filozof, politik a čelný představitel Charty 77 Václav Benda, který část svého trestu strávil v NVÚ pro mladistvé v Libkovicích, potvrdil, že tento nešvar se vyskytoval ve velké míře i u nedospělých delikventů.⁴⁷ A dodejme, že přežil i v nových poměrech našeho vězeňství po roce 1989.

U hospodářských organizací náležela odsouzenému odměna za vykonanou práci podle státního katalogu práce a kvalifikačních tříd ve stejné výši jako pracovníkům na svobodě, realita ale byla složitější. Dokument Charty 77 publikovaný v květnu 1978 poukazoval na skutečnost, že v řadě případů dostávají odsouzení za práci nižší mzdu než pracovníci na svobodě. Některé práce se v civilu už dlouhá léta nedělaly, a vězni tudíž dostávali mzdu, která se vyplácela v 50. letech. Při splnění výkonové normy na 100 % činila mzda v některých případech 450 Kčs i méně. Nepočítáme-li práci v dolech, byla průměrná mzda nižší než 1 000 Kčs měsíčně, což představovalo ani ne 40 % československého průměru.⁴⁸ Nižší mzda oproti průměrnému výdělku v zemi vyplývala z toho, že odsouzení byli ve velké většině zaměstnání na méně kvalifikovaných pracích. Je také zřejmé, že podniky přemísťovaly do věznic výrobu, o kterou nebyl v civilním sektoru zájem, ať už z důvodu náročnosti vykonávané práce, nebo kvůli horším platovým podmínkám. Vyšší mzdy existovaly v důlních provozech, ale i tady platilo, že odsouzení nedosahovali výše platů civilních zaměstnanců, neboť pracovali v podzemí převážně u důlní dopravy materiálu a jen malá část z nich byla zařazena na produktivní pracoviště a obsluhu těžních zařízení.⁴⁹ Dobře placená místa tak zůstávala zpravidla obsazena civilními zaměstnanci.

Řada hospodářských organizací nejevila ochotu poskytovat prémie ve stejné výši jako civilním pracovníkům provádějícím shodnou činnost.⁵⁰

Omezování důlních pracovišť vedlo v 80. letech k tomu, že průměrné hodinové a měsíční mzdy začaly stagnovat. K tomu ale docházelo i z jiných příčin, např. kvůli omezování přesčasové práce nebo proto, že více odsouzených zařadila vězeňská správa na hůře honorovaná místa.⁵¹ Přesto si někteří jedinci dokázali přinést na svobodu

46 KVÍDERA, Karel: *Nápravně výchovná činnost. Učební pomůcka z předmětu*. Vysoká škola SNB, Praha 1981.

47 BENDA, Václav: K problematice výkonu trestu odnětí svobody u mladistvých. In: GRUNTORÁD, Jiří – UHL, Petr (eds.): *O československém vězeňství. Sborník Charty 77*, s. 92–103.

48 Dokument Charty 77 č. 16. *Informace o Chartě 77, 1978, č. 7* – viz http://www.vons.cz/data/pdf/infoch/1978/INFOCH_07_1978.pdf (citováno k 1. 11. 2018).

49 ABS, f. Správa Sboru nápravné výchovy – Odbor vnitřní ochrany (SNV OVO) – nezpracováno, sign. Vinařice, Objektový podsvazek ÚSNV, 005/352-83, „Doly“ (E+M).

50 NA, f. SSNV – nezpracováno, Vyhodnocení plnění úkolů stanovených plánem hlavních úkolů útvarem SNV ČSR Valdice za rok 1984.

51 V roce 1981 činila průměrná hodinová mzda 10,90 Kčs, průměrná hrubá měsíční mzda 2 008 Kčs, 1982 průměrná hodinová mzda 11,47 Kčs, průměrná měsíční mzda 2 136 Kčs, 1983 průměrná hodinová mzda 11,57 Kčs, průměrná měsíční mzda 2 112 Kčs, 1984 průměrná hodinová mzda 11,41 Kčs, průměrná měsíční mzda 2 089 Kčs, 1985 průměrná hodinová mzda 11,25 Kčs, průměrná měsíční mzda 2 069 Kčs. *KDH, Ročenka Sboru nápravné výchovy ČSR za rok 1985*, č. j. SSNV – 007/051-86.

Nápravně výchovná činnost v českém vězeňství

po propuštění slušný obnos. Záleželo pochopitelně na druhu vykonávané práce, na pracovitosti, manuální zručnosti i na pozici, kterou si dotyčný v provozovně vytvořil, ať už ve vztahu k civilním mistrům, nebo dozorcům. Ondřej Stavinoha si ve Valdčích odpykával trest za poničení sochy prezidenta Klementa Gottwalda.⁵² Než trávit čas na společné valdčické cele, raději chodil na dvanáctihodinové pracovní směny. Vyučil se sklářem a vyráběl korálky pro sklářský podnik ze Železného Brodu. Časem se vypracoval a získal důvěru nejen svého dozorce na pracovišti, ale i civilní pracovnice, která kontrolovala výrobu. Díky nadstandartnímu výdělku splatil po pěti letech dluh na soše prvního dělnického prezidenta i na rozbitých výlohách a oknech. Domů si z Valdčic přinesl ještě 80 tisíc Kčs, což byly na tehdejší dobu velmi slušné peníze.⁵³

Jakkoli se zdají údaje Charty 77 o mzdách vězňů podhodnocené, protože vycházely z omezeného vzorku příkladů a oficiální statistiky nebyly tehdy veřejně dostupné, faktem zůstává, že oproti civilním zaměstnancům byly nižší, ba co více, v první polovině 80. let se platové nůžky ještě více rozevíraly.⁵⁴

Odsouzení byli motivováni k většímu výkonu nejen finančně, ale také různými výhodami určenými pro jedince s dobrými pracovními výsledky. Vedle pochvaly nebo prominutí dříve uloženého kázeňského trestu se jednalo o zvýšení kapesného, prodloužení návštěvy aj. Nemalá část vězňů se zapojovala do socialistického soutěžení, případně do vynálezeckého a zlepšovateľského hnutí. Patřilo to ke koloritu doby. Vězni například soutěžili o titul vzorného pracovníka. Uzavíraly se individuální i kolektivní závazky, které směřovaly do sféry pracovní i mimopracovní (např. závazek provádět úklidové práce). Motivací k lepším pracovním výsledkům nebylo jen získání titulu „vzorný pracovník“, ale konkrétních výhod v podobě přídatků ke stravě a pochopitelně v případě zodpovědnějších jedinců možnost splatit dluhy a něco si naspotřit do civilu, jak bylo uvedeno na konkrétním příkladu výše.

Odmítání práce a neplnění norem

Na druhou stranu za neplnění pracovních úkolů, či dokonce odmítání práce hrozila celá škála postihů uvedených v *Řádu výkonu trestu odnětí svobody*, případně i soudní postih s možností zařazení do přísnějšího typu věznice. Citelně působil na pracující odsouzené trest snížení stravní normy. K základní stravní normě se jim přiznávaly přídatky označované jako P1 až P3. První byl určen pro lehce pracující odsouzené a obviněné, pokud řádně plnili pracovní úkoly. P2 se přiznával těžce pracujícím nebo pracujícím ve ztížených podmínkách a P3 velmi těžce pracujícím nebo těm, kteří trvale překračovali stanovené výkonové normy.⁵⁵ Neplnit normu ovšem znamenalo vystačit jen se základním přidělem a fakticky se vystavovat nebezpečí hladu.

52 K explozi došlo na náměstí v Příbrami, téměř na den přesně deset let po sovětské okupaci ČSSR.

53 *Sbírka Paměť národa*, přepis rozhovoru s O. Stavinohou, 31. 10. 2016 – viz <http://www.pametnaroda.cz/story/stavinoha-ondrej-1955-4834> (citováno k 1. 11. 2018).

54 V roce 1985 byla průměrná hrubá měsíční mzda v ČSSR 2 920 Kčs. Mzdy včera a dnes – viz <https://www.mesec.cz/clanky/mzdy-a-ceny-vcera-a-dnes/> (citováno k 1. 11. 2018).

55 NETOPII, Karel a kol.: *Nápravně výchovná činnost a metodika práce s odsouzenými*, 3. díl, s. 84.

Roman John

Podle dobového stanoviska prokuratury se trestná činnost spojená s porušováním pracovních povinností ve výkonu trestu odnětí svobody projevovala zhruba ve čtyřech základních formách. V dlouhodobém neplnění výkonových norem, ve výslovném odmítání příkázané práce, v sebepoškození na zdraví a konečně v opakovaném vyhlašování hladovek za účelem vyhnutí se pracovnímu zařazení.⁵⁶

Podle stanoviska Nejvyššího soudu ČSR z roku 1970 jednání pachatele, který ve výkonu trestu odnětí svobody v rámci pracovní výchovy odmítal soustavně a bezdůvodně přidělenou práci, ač měl k výkonu práce duševní a fyzické předpoklady, mohlo být posuzováno jako trestný čin podle § 171 trestního zákona, maření výkonu úředního rozhodnutí. Zastřenou formou odmítání práce mohlo být soustavně a záměrně podávání nedostatečného pracovního výkonu, neodpovídajícího fyzickým a duševním schopnostem pracujících.⁵⁷ Pokud ponecháme stranou úzkou skupinu recidivistů, kteří odmítali práci za všech okolností, docházelo k tomuto jevu převážně v provozech s tvrdými pracovními podmínkami, kdy se odsouzení chtěli dostat na lepší pracoviště. Například tvarování, broušení a leštění šatonů (skleněných diamantů) pro národní podnik Preciosa Jablonec nad Nisou představovalo opravdovou dřinu. Nelze se podívat zpráve oddělení vnitřní ochrany (OVO), která konstatovala, že odsouzení se snaží dostat z haly Preciosy umístěné v areálu borské věznice všemi způsoby.⁵⁸ Nepříjemné zkušenosti s tímto zaměstnavatelem měli někteří političtí vězni, ať už v Plzni nebo v Mínkovicích, jak je uvedeno rovněž v následující kapitole. K odmítání práce nedocházelo (nebo jen výjimečně) v místech s volnějším režimem a lehčí prací, neboť málokdo chtěl riskovat přeřazení do horších podmínek.

V otázce neplnění výkonových norem asi nelze zaujmout paušalizující stanovisko. Do výkonu trestu nastupovali stále mladší delikventi bez pracovních návyků a ne všichni se ochotně podřizovali pracovnímu drilu. Špatná pracovní morálka však nebyla jedinou příčinou neplnění norem ze strany odsouzených. Na některých provozech výkonové normy neodpovídaly předpisům v civilních profesích. Navíc některé druhy prací se kvůli své neatraktivnosti prováděly jen ve vězení, takže srovnání ani nebylo možné. Vedle tvrdých a mnohdy i těžko splnitelných ukazatelů existovaly další objektivní příčiny neplnění norem. Archivní prameny oficiální povahy uvádějí jako hlavní příčinu výskytu tzv. neplničů špatnou pracovní morálku, ale v některých případech připouštějí vinu zaměstnavatele. Nevyhovující strojový park v hale plzeňské Škodovky na Borech a neschopnost některých odsouzených, nikoli nezájem pracovat v tomto provozu, jsou uváděny jako důvody neplnění výkonových norem.⁵⁹ V Chlumčanech vězni třídili a balili keramické dlaždice. Ke zpracování někdy přicházel materiál horší kvality a pak bylo těžké splnit všechny ukazatele výkonových norem, konstatuje se ve

56 MORAVEC, Jan: Trestní postih odsouzených za neplnění pracovních povinností. In: *Pracovní výchova odsouzených v interdisciplinárním pohledu. Sborník referátů*. Ministerstvo spravedlnosti ČSR – Správa SNV, Pracov 1985, s. 84–88.

57 Tamtéž.

58 ABS, f. SNV OVO – nezpracováno, sign. Plzeň, Vyhodnocení objektového podsvazku Preciosa za rok 1986, 14. 1. 1987.

59 Tamtéž, Objektový podsvazek Škoda hala, Vyhodnocení objektového podsvazku pracoviště Škoda-hala za rok 1989, 12. 12. 1989.

Nápravně výchovná činnost v českém vězeňství

zprávě z pracovního útvaru plzeňské věznice.⁶⁰ Na jednání vedení valdického NVÚ pro změnu zaznělo, že hodnocení neplnění výkonových norem na pracovišti brusírna skla je ze strany směnových mistrů krajně neobjektivní. Neplnění z viny podniku přitom bývali označováni jako neplnění z vlastní viny.⁶¹

V každém případě se neplnění výkonových norem stalo rozšířeným jevem. Na konci 70. let evidovali v NVÚ Valdice 559 neplnění výkonových norem a 25 odsouzených naprosto odmítalo práci.⁶² V tomto nápravném zařízení byl nejčastěji uložen kázeňský postih ze všech druhů provinění právě za neplnění výkonových norem.⁶³

Dodejme ještě, že pro mladistvé stanovily podniky viditelně měkčí normy, takže se blížily normám civilním. Fakt, že podniky neměly o práci mladistvých příliš zájem, je už věcí druhou.⁶⁴

Nedovolené aktivity odsouzených

Zaměstnávat odsouzené nebylo možné bez účasti civilních pracovníků jednotlivých národních podniků. Některé provozy se bez jejich odbornosti jednoduše nemohly obejít. Oddělení vnitřní ochrany, které monitorovalo nedovolenou činnost odsouzených, se zaměřovalo také na jejich nedovolené styky s civilními pracovníky. Zaznamenávalo jich poměrně hodně. Správa SNV koncem 80. let příznávala, že se nedařilo zamezovat podílu civilních osob na trestné činnosti odsouzených. Počet těchto trestných činů naopak neustále rostl.⁶⁵

Zvláště na pracovištích, kde se neprovádělo střežení, bylo navazováno množství nedovolených kontaktů, např. v pobočkách pro místní výkon trestu.⁶⁶ Ty zřizovala Správa SNV pro prohloubení výchovného vlivu a také diferenciaci odsouzených. Tyto pobočky byly určeny pro odsouzené za nedbalostní trestné činy, s kratší délkou trestu. Pracoviště v pobočkách nebyla střežena a v případech potřeby se tam odsouzení dopravovali sami veřejnou dopravou, jak k tomu docházelo např. v pobočce v Praze-Holešovicích. Po pracovní době jim byly povolovány společné vycházky za sportem a kulturou ve vymezeném teritoriu. Pobočky pro místní výkon trestu reprezentovaly ukázkou diferencovaného přístupu k nápravně výchovné činnosti a současně druhou stránku jinak represivně řízeného vězeňství.

Nedovolené styky vězňů s civilními zaměstnanci odhalovalo oddělení vnitřní ochrany. Každé větší pracoviště mělo toto oddělení agenturně obsazeno. Bylo zazna-

60 Tamtéž, Objektový podsvazek CHKZ Chlumčany, Vyhodnocení operativní situace na pracovišti CHKZ Chlumčany, 5. 4. 1983.

61 NA, f. SSNV - nezpracováno, Zápis z jednání náčelníka Ú SNV ČSR Valdice, 25. 9. 1984.

62 Tamtéž, Komplexní rozbor nápravně výchovné činnosti pro jednání štábu náčelníka útvaru, 26. 3. 1979.

63 Tamtéž.

64 BENDA, Václav: *K problematice výkonu trestu odnětí svobody u mladistvých*, s. 94.

65 MASTEJ, Jiří a kol.: *Diferencovaný výkon trestu odnětí svobody v ČSR*. Správa SNV ČSR, Praha 1988, s. 35.

66 ABS, f. SNV OVO - nezpracováno, sign. Vinařice, Objektový podsvazek PÚ-005/355, Charakteristika objektu Ú SNV Vinařice, pobočka Dřín, 9. 11. 1983. Objekt v Kladně-Dříně měl charakter pobočky pro místní výkon trestu.

Roman John

menáno, že civilní pracovníci vynášeli vězňům ven dopisy, opatrovali jim alkohol, potraviny, peníze, a dokonce i opiátové medikamenty. Na oplátku získávali věci vyráběné odsouzenými a také peníze od jejich příbuzných. Počátkem roku 1983 zaregistrovala vězeňská agentura, že spisovatel, dramatik a čelný představitel Charty 77 Václav Havel, v té době vězněný na Borech, navazuje nedovolené styky s civilním mistrem pracoviště. Protože se jednalo o tzv. zájmovou osobu, byl poznotek předán Státní bezpečnosti.⁶⁷ Ta s ním už ale nemohla příliš pracovat, neboť pozdější prezident byl bezprostředně po zjištění vězeňské agentury přemístěn do vězeňské nemocnice na Pankráci kvůli zápalu plic.

Nedovolená činnost odsouzených prováděná na pracovištích nespočívala jen v jejich kontaktech s civilními zaměstnanci. Vězeňská agentura se zaměřovala také na sledování možných příprav k útěku, zjišťování nebezpečných jedinců, kteří negativně ovlivňují ostatní a vyvolávají různé rušivé akce, zjišťování snahy některých jedinců o výrobu nepovolených předmětů, získávání těkavých látek apod. Za hlavní potenciální nebezpečí (hrozbu) považovalo vedení SNV útěky odsouzených. V drtivé většině případů šlo o odsouzené z pracovišť s volným pohybem. V roce 1987 evidovala vězeňská správa 5 820 odsouzených, kteří pracovali bez přímého střežení nebo měli povolen volný pohyb mimo věznici. Například v letech 1986–1987 ale jen tři odsouzené zneužili fakt, že nejsou stráženi.⁶⁸

Na závěr kapitoly o nedovolených aktivitách odsouzených uvedme jen pro zajímavost dva příklady, které svědčí o velké vynalézavosti některých jedinců. V prostředí věznic se, jak známo, alkohol kvasí z lečého. Proč si ale rovnou nezhotovit přístroj na pálení lihu? Na pracovišti Kovošrot umístěném v areálu borské věznice odhalili příslušníci SNV dokonce výrobu krystalů, potřebnou pro poslech z pohledu režimu „štvavé“ rozhlasové stanice Svobodná Evropa. Je to doklad nejen již zmíněné vynalézavosti odsouzených, ale zřejmě také nedbalého výkonu služby dozorců na pracovišti.⁶⁹

Specifické podmínky panovaly v důlních provozech. Odsouzení tady pracovali v podzemí jednotlivě nebo v malých skupinkách společně s civilními zaměstnanci, bez dozoru. Část pracovníků dolů byly přítom osoby v minulosti již trestané, takže jejich pozitivní působení na zaměstnané vězně se jevilo jako velmi problematické. V některých případech vykonávali odsouzení práci za civilní zaměstnance a ti jim pronášeli na pracoviště různé nepovolené věci. Často se stávalo, že byli nuceni takto „spolupracovat“ s dalšími vězni.⁷⁰

Zvláštní pozornost věnovaly podnikové orgány i Správa SNV problematice důlních trhavin a možné nedovolené manipulaci s nimi. Vládní usnesení č. 229/80 se přímo týkalo zákazu manipulace s výbušninami při práci odsouzených v podzemí.⁷¹ Domnívám se, že usnesení reagovalo na tragickou událost, ke které došlo v květnu

67 Tamtéž, sign. Plzeň, Objektový podsvazek Kovošrot I, Vyhodnocení objektového podsvazku Kovošrot I od jeho založení do konce roku 1983, 15. 1. 1984.

68 MASTEJ, Jirí a kol.: *Diferencovaný výkon trestu odnětí svobody v ČSR*, s. 12.

69 ABS, f. SNV OVO – nezpracováno, sign. Plzeň, Objektový podsvazek Kovošrot II, Vyhodnocení objektového podsvazku Kovošrot II od jeho založení do konce roku 1983, 15. 1. 1984.

70 Tamtéž, sign. Vinařice, Objektový podsvazek ÚSNV, „Doly“ (E+M).

71 Tamtéž.

Nápravně výchovná činnost v českém vězeňství

1979 v Příbrami. Po vyfárání z podzemí odpálil jeden z odsouzených trhavinu, kterou měl uloženou v chlebníku. Při explozi zahynul nejen on, ale i službu konající příslušník SNV. Další příslušník byl vážně zraněn. Výbuch zničil okna v širokém okolí.⁷² Na tomto místě dodejme, že ve druhé polovině 80. let v důsledku snížené poptávky po uranové rudě byla těžba v důlních provozech úplně zastavena. V roce 1987 došlo k převedení vězeňského objektu z majetku Uranových dolů Příbram do Správy SNV. Po Jáchymovsku tak skončila těžba ve své době strategického nerostu také ve druhé hlavní oblasti jejího výskytu. V historii zaměstnávání vězňů na našem území můžeme hovořit o určitém mezníku. Uplatnění odsouzených v hornictví se dále koncentrovalo na těžbu uhlí. Ještě v polovině 80. let minulého století se v bilancích uvádělo nasazení tisíčky mužů na práce v hornictví v oblasti Kladenska.⁷³

V září 1989 zažil NVÚ Příbram další mimořádnou událost, kdy tři odsouzení drželi stejný počet civilních pracovníků a drželi je jako rukojmí. Vyhrožovali přitom jejich likvidací, pokud jim nebude umožněn volný odchod. Po vyjednávání se ale nakonec sami vzdali. V souvislosti s tímto případem bylo konstatováno, že stav na úseku zaměstnávání odsouzených není uspokojivý. Velký počet vězňů přicházel na pracovištích do styku s civilními zaměstnankyněmi. Náčelník Správy SNV ČSR nařídil, aby při zřizování nových pracovišť nebyly na tato místa přijímány ženy. Dále se měl postupně snížit stav civilních pracovníků v již fungujících provozech.⁷⁴

Převažující část vězňů vykonávala namáhavou a většinou špatně honorovanou práci, ale existovaly i výjimky. Vězeňská správa se snažila využívat uvězněné odborníky, a to na pozicích techniků, architektů, konstruktérů, účetních, překladatelů apod. Poté, co v roce 1965 ukončilo v Plzni svou činnost tamní technické oddělení, došlo k přemístění zbylých konstruktérů do Valdic a Leopoldova. Ve Valdicích existovalo specializované technické a vývojové pracoviště s názvem Mechanika už od roku 1954. Bylo přímo podřízeno Státní bezpečnosti, tedy II. správě ministerstva vnitra, resp. po roce 1968 federálního ministerstva vnitra. Podstatnou část výrobního programu tvořil vývoj technických prostředků určených k operativní činnosti. Zařízení vyrobená ve valdické Mechanice měla velmi dobrou technickou úroveň. Jednalo se např. o části telefonních ústředí, odposlechová zařízení, patentní tužky se zabudovaným fotoaparát, trezorové zámky, miniaturní nahrávací zařízení aj. Odsouzení zařazení na Mechanice se těšili privilegovanému postavení. Pracovali v jednosměnném provozu, byli společně ubytováni po deseti. Personál pracoviště tvořili příslušníci ministerstva vnitra. Pracoviště ukončilo svou činnost v roce 1990.⁷⁵

Otevřenost, s jakou se psalo o problematice výkonu trestu odnětí svobody v době Pražského jara, byla v 70. a 80. letech minulostí. Pouze nepatrná část veřejnosti se

72 PRAVDA, Bohuslav: *Minulost věznic Bytíz* (nepublikováno, uloženo v KDH). K případu viz též studie Františka Bártíka v tomto čísle *Securitas Imperii*.

73 ABS, f. SNV-OVO – nezpracováno, sign. Vinařice, Objektový podsvazek Ú SNV ČSR Vinařice, Charakteristika objektu Ú SNV ČSR Vinařice, 3. 9. 1984.

74 Tamtéž, sign. Příbram, Operativní svodka za rok 1989, č. j.: SSVN-001/350-89-IX.

75 Více k technickým oddělením KÝR, Aleš: Odborná činnost odsouzených v technických odděleních ministerstva vnitra. *Historická penologie*, 2010, roč. 8, č. 1, s. 49–58; NEJEDLÝ, Josef: Mechanika Valdice. *Historie určená k zapomenutí. České vězeňství*, 2017, roč. 25, č. 4, s. 29–32.

Roman John

mohla seznámit s dokumenty Charty 77 či Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných (VONS). Prvně jmenovaná občanská iniciativa publikovala v roce 1978 Dokument č. 16, v němž na základě dostupných informací pojmenovala stav tehdejšího československého vězeňství. Pasáž věnovaná oblasti zaměstnávání odsouzených konstatovala nevyhovující pracovní podmínky ve věznicích, vyčerpávající pracovní tempo vynucené tvrdými normami a nezákonný způsob odměňování, který neodpovídal obecně platným mzdovým předpisům.⁷⁶

Některé problémy, s nimiž se potýkalo tehdejší vězeňství, lze mezi řádky vyčíst i z propagandistického a většinou málo obsažného *Zpravodaje SNV*, vydávaného Správou Sboru nápravné výchovy a určeného pro vnitřní potřebu. Potíže způsoboval zejména neustále rostoucí počet odsouzených. Většina národních podniků neměla totiž zájem na překračování plánovaných bilančních stavů. Navíc do výkonu trestu přicházeli ve stále větším počtu lidé, kteří neměli vypěstovány základní pracovní návyky a projevovali odpor k jakékoliv práci. Vedle neplničů výkonových norem, kteří ale pouze nemuseli zvládat plnit tvrdé požadavky, evidovala vězeňská správa také tzv. absentéry a odmítače práce.⁷⁷

Zkušenosti vězňů svědomí

V době před srpnovou okupací Československa opustili brány vězení poslední političtí vězni. Už v následujícím roce však opět docházelo k zatýkání názorově nepohodlných lidí. V první půli 70. let je vězeňské orgány držely na izolovaných odděleních, vybudovaných v některých věznicích.⁷⁸ V dopise České národní radě z 2. července 1973 popsala psychoterapeutka, publicistka a signatářka Charty 77 Helena Klímová podmínky na zvláštním oddělení borské věznice. Denní norma práce tady byla vyměřena tak, že k jejímu splnění museli odsouzení pracovat až 12 hodin denně. Navlékali špendlíky, spínali patentky apod.⁷⁹ Od druhé poloviny 70. let opustili političtí vězni izolaci. Následně si pak činitelé SNV stěžovali na špatný ideologický vliv, který mají na ostatní odsouzené.⁸⁰

Vězni svědomí představovali v nápravně výchovných ústavech v této době naprostou menšinu. Nejenže neměli žádné pracovní úlevy, ale naopak je vedení jednotlivých ústavů s oblibou zařazovalo na těžké nebo špatně honorované práce. Naproti tomu na nestřežená pracoviště nesměla vězeňská zařízení zařazovat osoby odsouzené podle první hlavy zvláštní části trestního zákona.⁸¹

76 Dokument Charty 77 č. 16. *Informace o Chartě 77*, 1978, č. 7 – viz http://www.vons.cz/data/pdf/infoch/1978/INFOCH_07_1978.pdf (citováno k 1. 11. 2018).

77 KUPEC, Vladimír: Vychováváme prací. *Zpravodaj SNV ČSR*, 1980, roč. 5, č. 11, s. 27–28.

78 Blíže BURSÍK, Tomáš: Političtí vězni a jejich postavení v rámci vězeňského systému 1969–1989. In: *Sborník ABS*, č. 5. ABS, Praha 2007, s. 137–153.

79 KLÍMOVÁ, Helena: *Podle článku 29 Hlava II. Sběrný dokument*. Irene, Praha 2017, s. 21.

80 BURSÍK, Tomáš: *Političtí vězni a jejich postavení v rámci vězeňského systému 1969–1989*, s. 142–143.

81 NETOPIĽ, Karel a kol.: *Nápravně výchovná činnost a metodika práce s odsouzenými*, 3. díl, s. 69. Odsouzení z I. NVS, mladiství a výjimečně odsouzení z II. NVS mohli být zařazeni do pracovních brigád bez přímého střežení.

Nápravně výchovná činnost v českém vězeňství

Kupříkladu v Pardubicích vykonávaly ženy odsouzené podle hlavy I. trestního zákona práce na nejhůře placeném provozu při výrobě vagonových plomb.⁸² V 70.–80. letech se jich tu nenacházelo mnoho, přesto neunikly bedlivé pozornosti příslušníků vnitřní ochrany. Nejvíce z nich si odpykávalo trest za pokus o ilegální přechod hranic.⁸³

Zkušenosti vězňů svědomí prozrazují, že ve výkonu trestu se nejednalo o převýchovu prací, ale, řečeno s ruským spisovatelem Alexandrem Solženicynem, o trestání prací. Šlo pravděpodobně o nejsnazší způsob, jak někomu znepříjemnit pobyt ve vězení. Někdejší studentský aktivista a polistopadový politik Ivan Dejmál vzpomínal s odstupem let na stránkách týdeníku *Respekt* na to, jak si v 70. letech „užíval“ socialistické zákonnosti ve věznici v Minkovicích. *Drželi nás všechny vystresované v permanentním napětí. Nenechali nás ani na chvíli vydechnout. Pracovali jsme na tři směny, den volna jsme měli jednou za tři týdny. V pět ráno byl budíček, osm hodin denně jsme v příšerném prostředí otrocky dřeli. Když směna skončila, museli jsme několik hodin pod dohledem bachařů dokola v šestistupech pochodovat po dvoře. Když jsme nedokázali plnit nesmyslně vyšponovanou pracovní normu, což jsme často nedokázali, snižovali nám už tak malé přiděly jídla. V noci místo spaní jsme museli držet kontrolní blídky nad ostatními, kdo usnul a nachytali ho, strčili ho na několik dní na samotku. Sprchovat jsme se mohli jednou za deset dní, většinou ve studené vodě. Pořád pro nás vymýšleli nějakou práci navíc – v zimě přehazovat sněh, v létě různé brigády. Návštěvy byly povolené jednou za půl roku.*⁸⁴

Odmítnout přidělené zaměstnání nebylo možné, pokud dotčným nechtěl riskovat kázeňský postih. *V Heřmanicích nás dali schválně k té nejtěžší práci, o které věděli, že na ni nebudeme stačit. Ty normy byly velmi vysoké. Což otvíralo pestrou škálu možností, jak nás trápit, když jsme takzvaní neplnič, vzpomínal později Václav Havel na společný ostravský pobyt s Václavem Bendou a Jiřím Dienstbierem (1980–1981).*⁸⁵ Zmíněná trojice si tu odpykávala trest za působení ve Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných. Pozdějšího prezidenta republiky vyhodnotili na provozu Vítkovických železáren jako neplniče výkonových norem, nicméně po přeřazení k obsluze pálicího stroje dokázal své úkoly plnit. Nakonec ani tady trestu neunikl, protože dozorcí objevili koncepty tří dopisů, které si ukrýl za pálicím strojem.⁸⁶ Stejnou zkouškou si prošel i Jiří Dienstbier. Po pobytu na nástupním oddělení ho zařadili na pracoviště Vítkovice, kde pracoval na lisu. Ani unoto fyzicky náročnou práci příliš nezvládal. Naopak činnost paliče mu prý plně vyhovovala, vysoko překračoval normy. Jeho pracovní morálku na tomto praco-

82 Zákon č. 140/1961 Sb., trestní zákon, upravoval v Československu trestní právo. Uspořádání zvláštní části trestního zákona bylo poplatné době jeho vzniku. Komunistický režim kladl důraz na stíhání skutků namířených proti jeho podstatě a existenci, a proto byly na prvních místech zvláštní části vymezeny trestné činy proti republice (hlava I), hospodářství a pořádku ve věcech veřejných.

83 KALÁBOVÁ, Květa – KALÁB, Vladimír: *Historie zemské donucovací pracovní a věznic pro ženy v Pardubicích*, s. 32.

84 KUNDRA, Ondřej: Všichni dobří bachaři. *Respekt*, 2007, č. 36 – viz <https://www.respekt.cz/tydenik/2007/36/vsichni-dobri-bachari> (citováno k 1. 11. 2018).

85 NAVARA, Luděk: *Nové příběhy železné opony*. Česká televize – Host, Praha – Brno 2007, s. 149.

86 HRON, Jan (ed.): *Perzekuce Václava Havla. Dopisy a dokumenty z let 1968–1989*. Knihovna Václava Havla, Praha 2015, s. 209–219.

Roman John

višti hodnotil útvar SNV jako velmi dobrou.⁸⁷ Naproti tomu Václava Bendu přidělila zařazovací komise na vrtací stroj, kde od počátku s plněním normy neměl problém.⁸⁸

V dobách, kdy političtí vězni tvořili ve vězeních velké komunity, pomáhali se splněním normy manuálně zručnější těm slabším. V brusírně skla valdické kartouzy takto fungovala směna katolických duchovních. Později se museli na pracovištích začátečníci spoléhat na svůj um nebo na šikovnější kriminální vězně. Miroslav Janda odsouzený za špionáž vyráběl v 80. letech bižuterii právě ve Valdicích. U pracovního stolu seděl například s Františkem Vojtáskem⁸⁹, zadrženým agentem francouzské zpravodajské služby, nebo s hlavním organizátorem hudebního undergroundu a básníkem Ivanem Jirousem. První měsíce normu nestíhal. Umísťovat kamínky do náhrdelníků vyžadovalo cvik. Pomohl mu s tím osmkrát trestaný recidivista, kterému Janda dával na oplátku večere.⁹⁰

Někdy se podařilo vyhnout nezvladatelné práci za pomoci vězeňského lékaře. Disident a chartista Petr Uhl, vězněný celkem 9 let, během svého prvního pobytu na Mírově (odsouzen byl v roce 1971 za činnost v radikálně levicovém studentském hnutí) navíjel motory. Úkolovou normu tehdy nedokázal plnit. Dařilo se mu to, až když se dostal na doporučení lékaře k jinému zaměstnání na soustruhu. Bylo to však za cenu toho, že na pracovišti zůstával o hodinu až dvě déle.⁹¹ To ale nebylo nic neobvyklého. Pracovní doba činila pro méně zručné vězně až 400 hodin měsíčně, jak vzpomíná Aleš Macháček, vězněný v letech 1977–1980 za čtení a shromažďování zahraničních periodik. Na Borech si mohl až po půl roce činnosti v brusírně dovolit během směny udělat krátkou přestávku na občerstvení nebo toaletu, aniž by brzdil práci sestavy, tvořenou osmi lidmi.⁹²

Macháček patřil mezi vězně svědomí, kteří prošli obávaným pracovištěm jabloneckého podniku Preciosa. Kromě severočeských Minkovic měl pobočku také v Plzni na Borech. Odsouzení zařazení na tzv. šatony vyráběli skleněnou bižuterii určenou převážně na vývoz. Práce zde probíhala v nevyhovujících hygienických podmínkách. Drastické normy nedokázala většina nováčků plnit, protože doba zaučení byla příliš krátká. Jedinci, kteří nestačili pracovnímu tempu, se stávali obětí šikany ze strany spolupovězňů. Oproti civilním pracovníkům nedostávali prémie, příplatky za noční a sobotní směny, za směnnost a škodlivé prostředí.⁹³

87 NA, f. SSNV – nezpracováno, vězeňský spis Jiřího Dienstbiera, Vyjádření náčelníka Ú SNV Heřmanice k žádosti J. Dienstbiera o podmíněně propuštění, 3. 12. 1980.

88 Tamtéž, vězeňský spis Václava Bendy, Hodnocení k žádosti o milost z NVÚ Heřmanice, 7. 8. 1980.

89 Srovnej VOJTÁSEK, František – ŽÁČEK, Pavel: *Francouzský křtek. V první linii studené války*. Svět křidel, Cheb 2003.

90 *Sbírka Paměť národa*, přepis rozhovoru s Miroslavem Jandou, 4. 11. 2008 – viz <http://www.pametnaroda.cz/story/janda-miroslav-1929-526> (citováno k 1. 11. 2018).

91 UHL, Petr – PAVELKA, Zdenko: *Dělal jsem, co jsem považoval za správné*. Torst, Praha 2013, s. 201.

92 MACHÁČEK, Aleš: ČUS. In: ZAPLETAL, Jaroslav (ed.): *Bytem v hrůze*. Ottobře 12, Velehrad 2002, s. 96–114.

93 WOLF, Jiří – LITOMISKÝ, Jan: Jablonecká bižuterie – produkt otročké práce vězňů. In: GRUNTO-RÁD, Jiří – UHL, Petr (eds.): *O československém vězeňství. Sborník Charty 77*, s. 118–148.

Nápravně výchovná činnost v českém vězeňství

Když jsem přišel poprvé na halu, všechno se ve mně sevřelo a udělalo se mi vyložené špatně od žaludku. Vystalo mi Dantovo Peklo. Viděl jsem výjev – pára, hluk přes sto decibelů, mezitím se míhaly postavy v šedivých tričkách a v naprosto šíleném tempu dělaly pro mě naprosto nesmyslné pohyby. Do toho šlehalý plameny. To bylo neuvěřitelné. Říkal jsem si, že tady nepřežiju ani dva dny. Devět dní byla záuční doba, dělal jsem tmeliče, a za devět dní už jsem jel jak fretka. Takže člověk si zvykne i na šibenici. Takto vzpomínal Karel Havelka, odsouzený v roce 1976 v procesu s hudebním undergroundem, na své první setkání s prostředím brusírný bižuterie v plzeňské pobočce Preciosy.⁹⁴

Sochař a medailér Otmar Oliva, mimo jiné proslulý sochařskou výzdobou papežské kaple ve Vatikánu, poznal vězňici na Borech na začátku 80. let. *Dělal jsem tu nejhorší práci, brousil jsem korále neboli „slavné“ šatony pro podnik, o kterém se nemohu zmínit bez toho, že bych se poblil. Je to podnik jablonecká Preciosa, která udělala s tou bižuterií díru do světa. Málakdo si ale uvědomoval, že to brousili muklové a že je na tom krev. A to vím, o čem mluvím,* říká Oliva.⁹⁵

Katolický kněz František Lízna byl z hlediska tehdejšího režimu „nenapravitelným recidivistou“. Poprvé se ocitl ve vězení už počátkem 60. let. O dvě desetiletí později si odpýkával trest, mimo jiné za šíření samizdatu, na Borech. Na svůj třetí pobyt v komunistickém žaláři vzpomíná s hořkostí. Obzvláště ho zraňovalo agresivní a vulgární chování kriminálních vězňů v plzeňské hale Preciosy. Celý chod pracoviště ovládala agresivní individua z řad vězňů, konfidenti a kápoové. Odsouzení, kteří nestačili pracovnímu tempu, byli podle jeho svědectví bití, a dokonce přivazováni ke svěráku. Od začátku svého zařazení na brusírně figuroval v sestavě neplničů norem, kteří společně sdíleli suterénní cely kázeňských trestů a hladověli.⁹⁶

Líznova vzpomínka odkazuje na fakt, že tzv. druhý život odsouzených, který je určován jejich vlastními, někdy dost drsnými pravidly, se čile vyvíjel i během pracovního procesu, nejen po zamčení cel. Zaznamenávaly ho také svodky oddělení vnitřní ochrany, v nichž se píše o častých případech vzájemného napadení, o šikaně či násilném vyžadování homosexuálních praktik.⁹⁷ Situace nebyla všude stejná, záleželo na složení vězňů, na pracovišti a také na ochotě dozorujícího personálu čelit nepříznivým jevům mezi odsouzenými.

S násilím na pracovišti se setkal rovněž brněnský disident Petr Cibulka. V roce 1978 byl odsouzen pro trestný čin pobuřování, ve vězení pak dostal další rok za maření výkonu úředního rozhodnutí. V březnu 1979 ho potrestali umístěním na uzavřené oddělení v mimopracovní době na dobu 15 dnů za nedodržování pracovní doby a nekalitní práci. V souvislosti s prošetřováním stížnosti jeho matky Věry Cibulkové bylo

94 *Sbírka Paměť národa*, přepis rozhovoru s Karlem Havelkou, 16. 9. 2016 – viz <http://www.pametnaroda.cz/story/havelka-karel-1950-5594> (citováno k 1. 11. 2018).

95 Tamtéž, přepis rozhovoru s Otmarem Olivou, 30. 5. 2017 – viz <http://www.pametnaroda.cz/story/oliva-otmar-1952-5323> (citováno k 1. 11. 2018). Otmar Oliva byl odsouzen v roce 1979 na 20 měsíců za údajné pobuřování a za distribuci materiálů Charty 77, propuštěn byl v roce 1981.

96 LÍZNA, František: Olomouc. Plzeň. Bory. Velehrad. In: ZAPLETAL, Jaroslav (ed.): *Bytem v hrůze*, s. 149–154.

97 ABS, f. SNV OVO – nezpracováno, sign. Plzeň, Objektový podsvazek Kovošrot I, Vyhodnocení objektového podsvazku Kovošrot I za rok 1985, 15. 1. 1986.

Roman John

zjištěno, že byl několikrát napaden spoluodsouzenými. Nemalý podíl na tom prý měl sám Cibulka, který byl pro svou nesnášlivou povahu a provokující jednání mezi vězni neoblíbený. Hlavní příčinou konfliktů však byla dle vězeňského spisu Cibulka-va slabá pracovní morálka. Kvůli obavám o život a zdraví dokonce držel hladovku. Nepřerušil ji ani poté, co mu bylo oznámeno, že bude přeřazen na jinou směnu, kde mu nebude hrozit nebezpečí dalšího napadení. Dne 22. 9. 1979 proto podal náčelník NVÚ Plzeň návrh Městské prokuratury v Plzni na zahájení trestního stíhání Petra Cibulky pro podezření z trestného činu maření výkonu úředního rozhodnutí.⁹⁸

Kauza Jiřího Gruntoráda, dnes ředitele knihovny Libri prohibiti, patří k těm známějším. První trest tři měsíců nepodmíněně za údajné držení střelné zbraně bez povolení si odpracoval na stavbě. Protože ho odsoudili za čistě kriminální čin, mohl pracovat ve venkovním komandu mimo věznici. Práce to nebyla, jak vzpomíná, vůbec lehká.⁹⁹ Po druhém odsouzení za podvracení republiky (ve skutečnosti rozšiřoval samizdat a materiály Charty 77), k němuž došlo v červenci 1981, ho přemístili do Minkovic. Permanentní konflikt mezi Gruntorádem a vězeňským systémem nakonec vyústil v jeho přeřazení do nejtěžší nápravně výchovné skupiny a přemístění do Valdic. Ačkoliv impulzem k této události se stal konflikt s dozorcí, které měl podle obžaloby křivě obvinít z použití násilí, do III. NVS byl přeřazen pro neukázněné chování a hlavně špatnou pracovní morálku.¹⁰⁰ Trest za křivě obvinění soud nakonec zrušil.

V usnesení Okresního soudu v Liberci, který rozhodoval o zařazení do přísnějšího typu věznice, se konstatuje, že během výkon trestu byl desetkrát vyhodnocen jako neplnič výkonových norem z vlastní viny. Za oblast pracovní výchovy byl kázeňsky postižen pětadvacetkrát. V oblasti kázně a pořádku se prý rovněž jednalo o „narušitele“, jedenáctkrát trestaného pro neplnění pokynů příslušníků SNV apod.¹⁰¹

Čtrnáct měsíců ve Valdicích neprožil Jiří Gruntorád v takovém stresu jako v Minkovicích. Režim zde byl přísný, ale prostředí méně konfliktní. Po vyřazení z nástupního oddělení pracoval jako mačkař skla. Z provozních důvodů ho po měsíci přeřadili na navlékání skleněných perel. Hodnocení, podepsané náčelníkem útvaru plukovníkem Robertem Komárkem, označovalo Gruntorádovu pracovní morálku jako průměrnou, ale normy plnil. I jeho chování bylo posouzeno kladně.¹⁰²

Několik uvedených příběhů lidí odsouzených za delikty politické povahy potvrzuje výše vyslovenou tezi, že vězni svědomí neještě se v době normalizace netěšili privilegovanému postavení, ale režim se je i po odsouzení snažil dále trestat a ponižovat. K tomu sloužila i vězeňská práce, která, jak se vyslovil Petr Uhl, představovala další zostření trestu.¹⁰³

98 NA, f. SSVN – nezpracováno, vězeňský spis Petra Cibulky, Zpráva ke stížnosti v záležitosti výkonu trestu odnětí svobody ods. Petra Cibulky v NVÚ v Plzni, 19. 10. 1979.

99 VANĚK, Miroslav – URBÁŠEK, Pavel (eds.): *Vítězové? Poražení? Životopisná interview. Díl 1. Disent v období tzv. normalizace.* ÚSD AV ČR – Prostor, Praha 2005, s. 69.

100 Pracoval jako brusíč, později tmelíč lustrových ověšť.

101 NA, f. SSVN – nezpracováno, vězeňský spis Jiřího Gruntoráda, Usnesení OS v Liberci, sp. zn. 6 Nt 461/83, 28. 9. 1983.

102 Tamtéž, Ods. Gruntorád Jiří – hodnocení, ÚSNV – 30/127 – 410/84, 12. 4. 1984.

103 UHL, Petr – PAVELKA, Zdenko: *Dělal jsem, co jsem považoval za správné*, s. 201.

Nápravně výchovná činnost v českém vězeňství

Zaměstnávání odsouzených bylo od vzniku instituce moderního vězeňství v našich zemích považováno za důležitou formu působení na osobnost potrestaného pachatele. Kromě toho mělo nezanedbatelný ekonomický přínos pro vězeňskou správu a leckdy také pro samotného vězně, který po propuštění nezůstal zcela bez prostředků.

V průběhu uplynulého století prošla tato oblast zásadní proměnou. Její počáteční etapa spadá do prvního poválečného desetiletí, kdy došlo k vybudování rozsáhlého komplexu vězeňských zařízení táborevého typu za účelem důkladnější exploatace nesvobodných pracovních sil. V 50. až 60. letech nastala druhá etapa této proměny ústupem tradiční vězeňské práce na úkor tovární výroby. Pro 70. léta je příznačné přizpůsobování organizační struktury vězeňství potřebám širokého pracovního nasazení odsouzených. Pokračoval trend soustřeďování výroby do větších celků, spojený se snižováním počtu pracovišť. Nárůst počtu vězňených osob vedl k budování nových provozů v blízkosti a uvnitř areálů jednotlivých NVÚ.

Po roce 1989 vyvstal s ukončením činnosti národních podniků zaměstnávajících odsouzené před naším vězeňstvím zásadní problém spojený s obstaráváním pracovních míst.

Vzdělávání odsouzených

Výchovné a vzdělávací působení v našich věznicích tradičně obstarávali učitelé a duchovní. To se změnilo po únoru 1948. Vzdělávání tehdy ustoupilo politické indoktrinaci neboli osvětově výchovné činnosti. Kostely a kaple se záhy přeměnily na přednáškové sály. Výchovně vzdělávací aktivity mezi trestanci prováděli od roku 1949 tzv. osvětoví instruktoři. Rekrutovali se z vybraných příslušníků vězeňské stráže a de facto převzali dosavadní roli vězeňských učitelů, ačkoliv na svoji novou úlohu nebyli po odborné stránce připraveni. Na odsouzené se působilo prostřednictvím politických a odborných přednášek, na kterých se vedle osvětových důstojníků podíleli také velitelé stanic Sboru vězeňské stráže (SVS), prokurátoři a funkcionáři Komunistické strany Československa (KSČ). Odborná školení měli na starost vybraní pracovníci ze závodů. Jak vypadala činnost „osvětářů“, ať už působili v lágrech, nebo ve věznicích, popisují četná svědectví politických vězňů. Jejich urputná snaha přivést odsouzence na stranu „světového pokroku“ vyvolávala u těchto „objektů převýchovy“ spíše úsměv.¹⁰⁴ Vliv „sovětizace“ na výkon trestu odnětí svobody v oblasti výchovného působení je možné charakterizovat právě zneužíváním výchovně vzdělávacích prostředků k ideologickému a politickému ovlivňování odsouzených a odpíráním osobních vzdělávacích, kulturních a náboženských aktivit, zejména odsouzeným z řad tzv. třídních nepřátel.¹⁰⁵

104 Srov. JOHN, Roman: Vzdělávání odsouzených ve druhé polovině 20. století. *Historická penologie*, 2010, roč. 8, č. 3, s. 1–9.

105 JANÁK, Dušan: *Kapitoly o československém vězeňství 1945–1955. Historické souvislosti, právní základy a politické aspekty*. Slezské zemské muzeum v Opavě, Opava 2002; KÝR, Aleš: Zacházení s vězni na území ČSR v letech 1945–1955. In: *Vězeňství ve střední Evropě v letech 1945–1955. Sborník z mezinárodního semináře konaného dne 25. 10. 2000 v Praze*. Vězeňská služba ČR, Praha 2001, s. 51ad; PINEROVÁ, Klára: *Komparace československého a německého vězeňského systému po druhé světové válce*; HLADÍK, Ondřej: Rok 1953 jako vrchol sovětizace vězeňství. *Historická penologie*, 2015, roč. 13, č. 1, s. 52–63.

Roman John

Jak bylo výše uvedeno, funkce vězeňského učitele po únoru 1948 zanikla. Navzdory tomu se vzdělávání odsouzených v průběhu 60. let minulého století stalo opět nedílnou součástí nápravně výchovné činnosti. V jednotlivých věznicích byly zřizovány školy pro doplnění základních školních znalostí, popřípadě školy pro negramotné. Zákon č. 59/1965 Sb. umožňoval, aby s odsouzenými pracovali středoškolsky a vysokoškolsky vzdělání odborníci ve funkcích vychovatelů, sociálních pracovníků, učitelů, pedagogů a psychologů jako příslušníci SNV či externisté. Na vzdělávání nový zákon pohlížel jako na právo, nikoli jako na povinnost, jak tomu bylo u hromadného agitačního školení 50. let. Navíc poprvé připouštěl možnost získat ve výkonu trestu střední odborné vzdělání.¹⁰⁶

Srpnová okupace roku 1968 ukončila demokratizační proces probíhající v tehdejší socialistické společnosti, avšak pokud jde o zacházení s odsouzenými, neznamenala úplné přerušení kontinuity předchozích let. Podíváme-li se na oblast vzdělávání, přineslo následující dvacetiletí mnohem větší důraz na získávání odborného vzdělání a praktických dovedností, byť státní aparát nerezignoval ani na snahu politicky ovlivňovat vězněné osoby.¹⁰⁷ K tomuto účelu sloužily různé přednášky, besedy, povinný poslech rozhlasu, sledování vybraných televizních pořadů, promítání filmů aj. aktivity, které již byly zmíněny v části věnované kulturně výchovné práci. Za nejúčinnější při politickém ovlivňování považovala Správa SNV výuku občanské nauky, ačkoli se poukazovalo na skutečnost, že jen menšina odsouzených o ni jeví zájem a drtivá většina je pasivní a lhostejná.¹⁰⁸

V návaznosti na zmíněný zákon o výkonu trestu odnětí svobody se začaly organizovat v jednotlivých NVÚ různé formy vzdělávání pro odsouzené. Podle *Řádu výkonu trestu odnětí svobody* se kurzy základního vzdělání pořádaly ve spolupráci se školskými odbory okresních národních výborů pro odsouzené, kteří neměli toto vzdělání ukončené a u nichž existovaly pro takovéto studium předpoklady vzhledem k délce trestu a věku.¹⁰⁹ Studium bylo povinné a stejné platilo pro negramotné a pologramotné, pro něž se zřizovaly zvláštní vyučovací kurzy v rozsahu 1. až 5. třídy základní devítileté školy (ZDŠ). Na výuce se podíleli vedle civilních učitelů a vychovatelů i odsouzení s minimálně středoškolským vzděláním.¹¹⁰ Po mnohaleté odmlce se tehdy opět setkáváme s pojmem vězeňský učitel. Vzdělávání se soustředěvalo z důvodu pracovního vytížení vězňů na víkendy. To platí i o výuce negramotných a pologramotných v českém jazyce a matematice. Kromě civilních učitelů se do ní zapojovali rovněž vychovatelé.

106 *Odsouzeným, u nichž jsou pro to zejména vzhledem k jejich schopnostem, věku a délce trestu předpoklady, se umožňuje, aby získali základní, popřípadě střední nebo úplné střední vzdělání...* Zákon č. 59/1965 Sb., o výkonu trestu odnětí svobody. *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*, roč. 1965, částka 30 z 30. 6. 1965, § 31.

107 Jedním z hlavních úkolů SNV ČSR bylo věnovat zvýšenou pozornost masové politické práci a agitaci. Srov. *KDH*, Hlavní úkoly Sboru nápravné výchovy ČSR na léta 1986–1990, Ministerstvo spravedlnosti ČSR – Správa Sboru nápravné výchovy, 29. 8. 1985.

108 *NA*, f. SSNV – nezpracováno, Vyhodnocení plánu útvaru SNV Valdice za rok 1981, 5. 11. 1981.

109 *KDH*, *Řád výkonu trestu odnětí svobody v nápravně výchovných ústavech*. Ministerstvo spravedlnosti ČSR, Praha 1973.

110 *NA*, f. SSNV – nezpracováno, Komplexní rozbor nápravně výchovné činnosti pro jednání štábu náčelníka útvaru SNV ČSR Valdice, 26. 3. 1979.

Nápravně výchovná činnost v českém vězeňství

O víkendech zajížděli do věznic lektori Socialistické akademie a přednášeli odsouzeným převážně politická témata.¹¹¹

Nově přijatá legislativa však předpokládala realizaci rovněž středního odborného vzdělávání odsouzených. Do vytvoření vlastního odborného učiliště delegoval Sbor nápravné výchovy tuto roli na státní podniky působící v jednotlivých ústavech. Součástí smluv uzavíraných mezi hospodářskými organizacemi a jednotlivými NVÚ byly dohody o povinnostech obou smluvních partnerů při organizaci a provádění odborného vzdělávání. Obsahují počty a druhy odborných kurzů, počty zařazených, termíny realizace kurzů.

Národní podniky organizovaly kurzy technického minima. Sloužily k získání základních znalostí a dovedností pro výkon určité pracovní činnosti a jako příprava pro další formy odborného vzdělávání. Kurzy rozšiřující odbornost nebo zvyšující pracovní kvalifikaci připravovaly odsouzené pro profese svářeče, řidiče malého vozíku, traktoru. Osvědčení měla platnost i v civilním sektoru. Zúčastní kurzy byly zaměřeny na získání znalostí a dovedností při provádění náročnějších druhů prací u profesí betonář, lešenář, zedník, nástrojař atp. Osvědčení měla rovněž platnost v civilním sektoru. Poslední formou podnikového vzdělávání byly výuční kurzy, kdy absolventi získávali odborné vzdělávání na úrovni odborných učilišť.¹¹² Možnost vyučení byla preferována zejména u mladistvých a mladých dospělých odsouzených. V roce 1963 zahájilo v NVÚ Libkovicе činnost střední odborné učiliště (SOU) pro mladistvé vězně. Jeho žáci mohli absolvovat učební obory strojník-zámečnick, malíř pokojů, pánský krejčí a obuvník. V roce 1983 se libkovičké učiliště stalo součástí SOU NV ČR pro odsouzené (více o něm viz dále).¹¹³ Slabinou odborného vzdělávání mladistvých delikventů byla skutečnost, že vzhledem k délce trestu nemohli většinou absolvovat ucelený výukový či výuční cyklus. Navíc studium a odborná příprava probíhaly v mimo-pracovní době, bez úlev, což omezovalo zájem o ně a ovlivňovalo i kvalitu dosažených výsledků. Proto se systém vzdělávání mladistvých omezoval na doučování v základní škole a na několik kurzů. Poměrně nízké procento těch, kteří obdrželi výuční list, bylo kromě výše uvedeného ovlivňováno zdravotní klasifikací a nízkou úrovní obecných i odborných znalostí mladistvých.¹¹⁴

Kromě libkovičského učiliště existoval v ženské věznici v Opavě učební obor švadlena. Před vznikem vlastního učiliště SNV představoval opavský projekt v rámci našeho vězeňství unikum.¹¹⁵

111 ROZTOČILOVÁ, Dagmar: *Věznice Stráž pod Ralskem 1973–2003*. Tiskárna Ralsko s.r.o., Mimoň 2003, s. 30–31.

112 ŠTRUNC, Pavel – PECINOVSÝ, Jaromír: Všeobecné a odborné vzdělávání odsouzených v podmínkách výkonu trestu odnětí svobody. *Socialistická zákonnost. Časopis pro právní praxi*, 1980, roč. 28, č. 8, s. 493–498.

113 KVÍZ, Petr: Profesní příprava mladistvých odsouzených v NVÚ Libkovicе. In: *Pracovní výchova odsouzených v interdisciplinárním pohledu. Sborník referátů*, s. 139–144.

114 Během roku 1972 nastoupilo do výkonu trestu 47 % mladistvých, kteří ukončili školní vzdělání v 7. nebo nižší třídě ZDŠ. Celých 84 % mladistvých nemělo žádnou odbornou kvalifikaci. *KDH, Kolegium ministra spravedlnosti. Zpráva o úpravě odměňování vězňů a o koncepci zaměstnávání vězňů do roku 1990*, 20. 10. 1973.

115 VÁŇA, Martin: *Střední odborné učiliště, učiliště a odborné učiliště Vězeňské služby České republiky 1983–1998*, s. 4.

Roman John

Ne všechny hospodářské organizace měly zájem na odborném vzdělávání odsouzených, přestože koncem 70. a začátkem 80. let pociťovaly podniky zaměstnávající nejvíce vězňů stále častěji nedostatek kvalifikovaných pracovníků. Na druhou stranu u podstatné části odsouzených se projevoval nezájem o výuku. Jejich znalosti při závěrečných pohovorech neodpovídaly úsilí a námaze, kterou jednotlivé podniky vynakládaly.¹¹⁶

Dozrála doba pro radikálnější řešení. Navíc oproti vyspělým zemím stále neexistovala řádná školská instituce, která by v souladu s obecně platnými normami poskytla odsouzeným vzdělání podložené vydáním vysvědčení. Řešení vyžadovalo jednat s Ministerstvem školství ČSR tím spíše, že zákon České národní rady č. 77/1978, o státní správě ve školství uváděl: *Ministerstvo školství ČSR stanoví v dohodě s Ministerstvem spravedlnosti ČSR postup při zabezpečování vzdělávání osob ve výkonu trestu odnětí svobody*. Šlo o první zákon v historii československého vězeňství, ve kterém se hovoří o vzdělávání vězňů v souvislosti se zabezpečováním vzdělávání ostatních občanů. Vznik školy pro odsouzené podporovala také skutečnost, že k 1. lednu 1980 z odsouzených v ČSR tvořili 56 % jedinci bez kvalifikace, jen se základním vzděláním.¹¹⁷

V dubnu 1981 bylo rozhodnuto vytvořit v resortu školství pracovní komisi k zavedení nového způsobu vzdělávání v podmínkách výkonu trestu odnětí svobody. Z jejích jednání vyplynul návrh na zřízení středního odborného učiliště a zvláštního odborného učiliště v rámci Sboru nápravné výchovy, které by umožnilo odsouzeným získat odbornou kvalifikaci. Po předběžných meziresortních jednáních vydalo dne 1. července 1983 Ministerstvo školství ČSR rozhodnutí o zařazení Středního odborného učiliště SNV do sítě školských zařízení. Učiliště se organizačně členilo na ředitelství a místní odloučená pracoviště. První odloučená pracoviště, označovaná jako školská vzdělávací střediska (ŠVS), zahájila svou činnost v NVÚ Rýnovice, Pardubice, Libkovic, Opava a Plzeň. O něco později se podařilo zahájit výuku ve Vinařicích a Valdicích.¹¹⁸ Možnost získat výuční list dostali i muži z nejtěžší nápravné výchovné skupiny ve Valdicích a také ženy v Pardubicích. Dne 1. září 1983 tam byla zahájena výuka v učebním oboru výroba konfekce. Šlo o formu studia při zaměstnání v rozsahu patnácti vyučovacích hodin týdně. Některé ženy pokračovaly po vyučení v tříletém učebním oboru švadlena. ŠVS zajišťovalo i výuku v základní škole pro negramotné.¹¹⁹

Vytvořením Středního odborného učiliště SNV ČSR vznikl systém odborného vzdělávání odsouzených, který přetrvával s určitými změnami do současnosti.

Soustředění vybrané skupiny odsouzených do školicích středisek bylo prezentováno jako realizace myšlenky důslednějšího oddělení méně a více narušených delikventů. Týkalo se však jen velmi malé části vězeňské populace, protože přeplněnost věznic a systém hromadného ubytování nadále vytvářely překážku pro směřování československého vězeňství mezi vyspělé státy.

116 KUPEC, Vladimír: Z pracovní výchovy odsouzených. *Zpravodaj SNV ČSR*, 1983, roč. 8, č. 11, s. 20.

117 VÁŇA, Martin: *Střední odborné učiliště, učiliště a odborné učiliště Vězeňské služby České republiky 1983–1998*, s. 4.

118 Tamtéž, s. 4–6.

119 KALÁBOVÁ, Květa – KALÁB, Vladimír: *Historie zemské donucovací pracovní a věznic pro ženy v Pardubicích*, s. 35.

Nápravně výchovná činnost v českém vězeňství

Zatím bylo vzdělávání zmiňováno jako součást nápravně výchovné činnosti organizované SNV. Možnosti rozšiřovat si duchovní obzor mimo oficiálně organizované aktivity zůstávaly omezené. Odsouzený například nesměl vlastnit bez povolení žádnou knihu, časopisy a noviny mohl odebírat v omezeném rozsahu a stávalo se, že byl trestán i za opisování slovíček v případech, že se chtěl učit cizí jazyk.¹²⁰ A zdaleka to neplatí jen pro nejpřísnější typ věznic.

Omezování přístupu ke vzdělání začínalo už vzetím do vazby. V srpnu 1970 zaslala právní zástupkyně Jaroslava Bašty, stíhaného za činnost v radikálním studentském hnutí, dopis náčelníkovi ruzyňské věznice. Poukazovala v něm na to, že její mandant neobdržel studijní literaturu, kterou mu opatřili jeho příbuzní, čímž je porušován *Řád výkonu vazby* z roku 1969. Ten umožňoval obviněným objednat si denní tisk, časopisy a knihy vydávané v tuzemsku dle svého výběru. Ve spisu je připsáno tužkou: *Odsouzený má zajištěn odběr knih z ústavní knihovny, poslané knihy nelze vydat z bezpečnostních důvodů a z důvodu bromadění knih na cele.*¹²¹

Zřízením politických izolací se celkový režim stanovený pro vězně svědomí ještě zpřísnil. Mohli se pohybovat pouze v ubytovacím prostoru jim určeném. Izolované od ostatních měli vycházky, rozcvičky atd. Denní režim byl upraven samostatným časovým rozvrhem dne. Televizi mohli sledovat jen omezeně, s žádostmi o povolení odborné literatury neuspěli.¹²² V roce 1973 na Borech na úseku I/1 nesměli vězni svědomí poslouchat ani rozhlas po drátě, mít vlastní knihy, včetně učebnic cizích jazyků, psát si poznámky, přechovávat více než jedno číslo novin, za cizí slovíčka následovala korekce.¹²³ V roce 1970 novinář Jiří Lederer ve vězení ještě překládal, dva roky poté už nesměl dostat knihu, kterou chtěl, jak vzpomíná jeho manželka Elzbieta.¹²⁴

Mnozí političtí vězni 50. let pohlíželi s odstupem času na vězení a pracovní tábory jako na životní univerzitu. Mezi uvězněnými nechyběli významní odborníci z různých oborů, včetně vysokoškolských profesorů. Pro zájemce konali tajné přednášky, lidé se navzájem učili jazyky, sloužili mše. Bez nadsázky můžeme hovořit o zformování či skrytého „muklovského vzdělávacího systému“. Situace po roce 1968 byla diametrálně odlišná. Vězni svědomí už netvořili velké, kompaktní společenství. Vzdělávání či sebevzdělávání se stávalo záležitostí ryze individuální. Kromě četby knih z vězeňské knihovny, která však většinou nenabízela velký výběr, se například snažili učit se cizí jazyky. Svědectví brněnského disidenta Jaroslava Šabaty přitom dokládá, že ani s výukou v civilu preferované ruštiny to ve výkonu trestu nešlo snadno. Během prvního věznění se zdokonaloval v tomto jazyce dva roky, přestože mohl mít jen slovník a ruský časopis, učebnici mu nepovolili. Různé poznámky, které si ve vězení dělal, mu pravidelně zabavovali. Naopak při druhém pobytu v Litoměřicích mu náčelník

120 PERNICKÝ, Antonín: Nápravně výchovný ústav ministerstva spravedlnosti Valdice. In: GRUNTO-RÁD, Jiří - UHL, Petr (eds.): *O československém vězeňství. Sborník Charty 77*, s. 106–108.

121 NA, f. SSNV – nezpracováno, vězeňský spis Jaroslava Bašty, Dopis JUDr. Dagmar Burešové náčelníku věznice č. 1 v Praze, 31. 8. 1970.

122 BURSÍK, Tomáš: *Političtí vězni a jejich postavení v rámci vězeňského systému 1969–1989*, s. 140–142.

123 HEJL, Vilém: *Zpráva o organizovaném násilí*. Univerzum, Praha 1990, s. 294.

124 KANTŮRKOVÁ, Eva: *Sešli jsme se v této knize*. Toužimský & Moravec, Praha 1991, s. 39.

Roman John

po několika žádostech povolil angličtinu.¹²⁵ Pobyt ve vězení přiměl k výuce cizích jazyků – angličtiny, francouzštiny a latiny – ideového mluvčí undergroundu Ivana Martina Jirouse. Problémy mu přitom nezpůsobovala ani tak vězeňská správa jako rušivé prostředí přeplněné cely, sdílené s pachateli kriminálních deliktů.¹²⁶ Od druhé poloviny 70. let skončila izolace osob, jako byl právě Jirous, a ne všichni tento krok vězeňské správy uvítali. To je však už jiná kapitola.

Vzdělávání osob ve výkonu trestu odnětí svobody prošlo od roku 1853, kdy bylo ve Svatováclavské trestnici v Praze poprvé zavedeno povinné vyučování pro mladistvé trestance, mnohými peripetemi. Po deformacích padesátých let 20. století se začalo pozvolna navracet ke svému prvotnímu účelu, totiž prostřednictvím nově získané kvalifikace napomáhat návratu odsouzeného do civilního života. Nikomu, kdo se pohybuje v oblasti trestní politiky, není třeba říkat, že úspěšnost zmíněného návratu bývá různá. Avšak moderní stát si nemůže dovolit opomíjet skutečnost, že dříve či později se drtivá většina odsouzených dostane na svobodu.

Závěr

Nápravně výchovná činnost prošla v poválečném období určitým vývojem. Už na sklonku 50. let si odpovědné orgány začaly uvědomovat, že politická indoktrinace ve spojení s pracovním drilem a bezduchou kázní k polepšení delikventů nestačí. Osvětové důstojníky, kteří byli pověřeni tzv. převýchovou odsouzených, nahradili pracovníci výchovy a v polovině 60. let vstupují do našich vězeňských zařízení vychovatelé, pedagogové a psychologové. Snahy o nápravu pachatelů trestných činů měly v podmínkách socialistického vězeňství své limity. Situace v československém vězeňství se v důsledku neustálého nárůstu počtu odsouzených značně komplikovala. K nápravě je totiž nutné vytvořit odpovídající podmínky. Snaha pozitivně působit na odsouzené se tak musela nutně střetávat s negativním vlivem tzv. druhého života odsouzených.

Koncem 80. let i oficiální místa připouštěla, že ne všechno je v československém vězeňství v pořádku, nikdo ale nekladl klíčové otázky, jako například proč máme tak velký počet osob ve výkonu trestu odnětí svobody v přepočtu na počet obyvatel. Vyprazdňování věznic prostřednictvím periodicky se opakujících amnestií nemohlo nahradit systémové řešení.

Zachycené vzpomínky vězňů svědomí pak poukazují na skutečnost, že mnoho záměrů a opatření zůstávalo spíše pouhými proklamacemi.

Nápravně výchovná činnost představuje komplexní pojem. Další výzkum by se měl zaměřit na její jednotlivé složky. Například oblast pracovní výchovy, která představovala alfu a omegu v zacházení s odsouzenými nejen v této době, ale v celém poválečném období, by si jistě zasloužila podrobnější zpracování. Jak již bylo zmíněno, účinnost nápravného působení založeného na vojenské kázní a pracovním drilu byla

125 BARTOŠEK, Karel: *Český vězeň. Svědectví politických vězeňkyň a vězňů let padesátých, šedesátých a sedmdesátých*. Paseka, Praha – Litomyšl 2001, s. 259.

126 Srov. JOHN, Roman: Magorova vězeňská léta. Pět životních zkoušek Ivana Martina Jirouse. *Paměť a dějiny*, 2016, roč. 9, č. 4, s. 37–48.

Nápravně výchovná činnost v českém vězeňství

problematická. Svědčí o tom značná recidiva i celkový počet osob ve výkonu trestu odnětí svobody. Tady by bylo na místě srovnání s metodami uplatňovanými ve vyspělých západních zemích, ale i s dalšími státy tzv. sovětského bloku. Se zrušením Výzkumného ústavu penologického zanikla instituce, která se snažila do čs. vězeňství přinášet moderní penitenciární trendy. Namísto toho došlo k obnovení politicko-výchovného aparátu SNV a k celkovému posílení donucovacích prvků v zacházení s odsouzenými. Návrat do dob tuhého stalinismu 50. let však již možný nebyl.